

KAPITEL 1

STADEN OCH BEFOLKNINGEN. EN BAKGRUNDSTECKNING

För att underlätta läsningen längre fram om musiklivet, orkesterbildningar med mera, skall här först ges en introduktion till staden Göteborg och dess befolkning. Den gör inget krav på fullständighet, vilket skulle kräva utrymme som här inte är möjligt. Denna del skall istället ses som en presentation av staden i de delar som har relevans för uppbyggnaden av musiklivet längre fram. Genom att diskutera befolkningen vill jag visa på de skillnader som fanns mellan olika sociala grupper, vilken del av befolkningen som bar upp förändringarna i musiklivet och vad den göteborgska överklassen hade för sammansättning, hur maktstrukturerna såg ut, vad de ekonomiskt, politiskt och kulturellt ledande personerna hade för ekonomiska förutsättningar, och vad de hade för kultur- och umgängesvanor. Avslutningsvis skall i detta kapitel diskuteras vilka offentlighetsformer som framträder efter genomgång av stadens olika befolkningsskikt och miljöer.

I kommande kapitel återkommer jag till dessa miljöer och frågeställningar, men då med en fördjupning i det musikaliska materialet.

Utsnitt ur Karta öfver Göteborg sammandragen efter äldre och nyare kartor år 1872 av Robert Söderqvist.

På kartan utmärks de byggnader och platser som nämns i boken.

A = Arbetareföreningens lokal, B = Börsen, BH = Bloms hotell, BS = Bloms salong, CK = Christina kyrka, DK = Domkyrkan, E = Exercishuset, F = Frimurarlogen med Pelarsalen, GK = Hotell Göta källare, HK = Hagakyrkan, HE = Högre Elementarläroverket med Solennitetssalen, HG = Hotell Garni där också Café du Commerce låg, KH = Den plats där Konserthuset på Heden byggdes år 1905, L = Lorensbergs park, MT = Mindre teatern, NT = Nya teatern, S = plats där Bedřich Smetana har bott, SH = Södra Hamngateteatern, T = Trädgårdsföreningens park.

(Källa: Stadsbyggnadskontorets arkiv, Göteborg)

STADEN

Byggt på 1600-talet som en försvarsanläggning med vallgrav, vallar, kasematter och bastioner till skydd mot eventuella angrepp, började staden redan i början av 1800-talet att förändras och få ett mer öppet utseende. Förortsbebyggelser hade tillkommit redan tidigare, och successivt skulle dessa komma att inkorporeras med staden under seklets gång. I huvudsak bodde i dessa stadsdelar den del av arbetarklassen som för sitt uppehälle dels var beroende av närheten till hamnen, dels hade sin arbetstid förlagd till kvälls- och nattetider då stadspportarna var stängda. Men det fanns också borgare som fann det lägligare att bo utanför stadsgränsen och stakade ut tomter åt sig i någon av de olika hagarna. Redan från 1630-talet finns detta omnämnt.¹

En sådan var Olof Wijk d.ä. som byggde upp sin förmögenhet som kaparredare för den 36 man starka båten Snappopp som kapade de understödsfartyg som användes vid Danmark/Norges angrepp mot Sverige år 1808. Denna för staden lysande tid följdes av den än mer vinstbringande kontinentalblockaden då Wijk bedrev handel med England, som Sverige formellt var i krig med. År 1816 lämnade Wijk Masthugget, fick burskap i Göteborg och slog sig ner där som grosshandlare och aktad man, bland annat som en av Borgerskapets äldste. Han blev populär genom att driva igenom utläggningen av Nya Allén, men han retade också gallfeber på många genom att år 1853 vid Lilla Torget anlägga sitt eget palats, som med sina fem våningar inte bara överglänste omkringliggande hus inklusive landshövdingens residens, utan också med sin höga tornspira tog upp tävlan med stadens två kyrkor.²

Men det var trots allt inom Vallgraven den egentliga staden utvecklade sig. De två förödande bränderna 1802 och 1804, varvid bland annat området mellan Västra och Östra Hamngatorna samt mellan Stora Hamnkanalen i norr och Vallgraven i söder helt hade brunnit ner, medförde ett stort återuppbyggnadsarbete som skulle komma att ta många år. Samtidigt gav detta möjligheter till en enhetlig återuppbyggnad med stora försköningar: år 1803 utfärdades en ny byggnadsförordning som påbjöd att endast stenhus fick byggas innanför Vallgraven. Längs kanalerna skulle husen ha minst två våningars höjd, och vidare skulle Magistraten godkänna alla ritningar. Carl von Linné hade år 1746 efter sitt besök i staden skrivit att den var

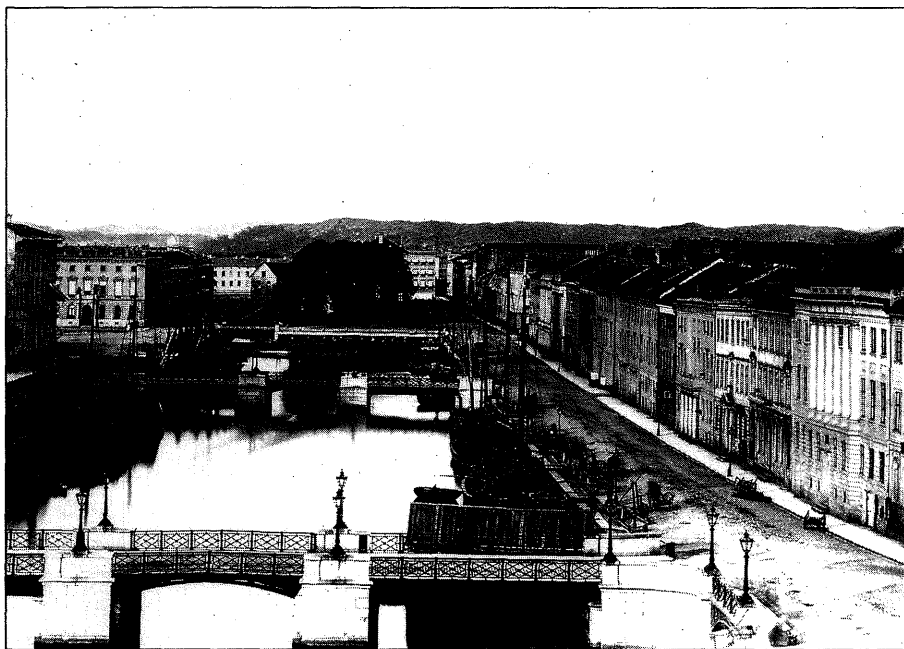
”... den täckaste stad ibland alla i riket ...”³

---

1. Göransson 1923 s. 11.

2. Adamson 1974, Bothén 1978 och Kjellin 1972. Se vidare Wijks hus på omslagsbilden.

3. Linné 1746. Linné gjorde år 1746 en resa till Västergötland och Bohuslän varvid han den 9 juli också besökte och gav en målande beskrivning av den ”täcka” staden med trähus och planterade lövträd, men som också hade illaluktande kanaler.

Stora Hamnkanalen och Södra Hamngatan sett från Lilla torget mot öster. Längst bort skymtar Brunnsparken och Hotell Göta källare. Foto från 1861 av J.P. Peterson. (Källa: GSM)

Nu hade man möjlighet att på nytt bygga den vacker, vilket också skedde, och snart var Södra Hamngatan med sina trevåningshus ritade av stadsarkitekten Carlberg det praktfullaste som staden kunde visa upp. Den kotsamma återuppbyggnaden möjliggjordes bland annat av de ofantliga vinster många i staden gjorde under det så kallade kontinentalsystemet. Stadsbilden var emellertid kontrastrik, och vid sidan av det ståtliga som började växa fram, fanns det också rent lantliga inslag med grisar, hönor och andra fån: ännu 1835 promenerade baggar omkring på Kronhusgatan, och –

”1840 såg sig myndigheterna tvungna att skärpa ett tidigare förbud mot kreaturs utsläppande på stadens torg och gator. Förutom vite och skadeersättning skulle man även få böta 1 rdr banco för varje häst, ox, ko, svin eller får och 24 skilling för varje kalkon, gås, höna eller anka. Förbudet tycks dock inte omedelbart ha gjort någon större effekt, ty året därpå kom det klagomål från Lilla Bommen, där en längre tid flera svin strukit omkring.”⁴

Grisar, höns och liknande försvann så småningom, förmodligen till de flestas belåtenhet.⁵ Motsatt blev reaktionen när myndigheterna förbjöd ett annat lantligt

4. Kjellin 1973 s. 27.

inslag, de regelbundna *marknader*, som flera gånger om året ägde rum och som förband staden med landsbygden. Det började när statyn över Gustav II Adolf år 1854 skulle placeras på dåvarande Stora torget framför Börsen. Torget som dittills hade varit centrum för torghandeln döptes då om till Gustaf Adolfs torg och marknadshandeln fick flytta till Kungstorget, vilket också skedde under protester. Tio år senare försökte myndigheterna stoppa marknadshandeln även där, dock utan framgång. Marknaderna var så viktiga som en slags folkliga karnevaler, att de levde vidare in på 1900-talet trots att den största, Larsmässemarknaden, formellt avskaffades år 1866.⁶

Redan i början av 1800-talet växte staden utanför sina egentliga gränser som utgjordes av Vallgraven. De stora försvarsvallarna raserades, och som ett grönt bälte runt staden drogs Nya Allén. Trädgårdsföreningens park anlades år 1842 och blev omgående stadens största folknöje under den varmare årstiden. Men framför allt skedde under första hälften av 1800-talet en stor nybyggnation innanför Vallgraven på de stora arealer som frilades när försvarsanläggningarna raserades. Fabrikerna i Rosenlundsområdet, f.d. Sahlgrenska sjukhuset (nuvarande Sociala huset) och Centralstationen fick härigenom möjligheter att uppföras. När sist av allt Stora Nygatan hade lagts ut under 1850-talet fanns inte längre några lediga områden i den gamla stadskärnan kvar. Det var därför under det kommande decenniet som visionerna tog form, de nya riktlinjerna drogs upp och stadens gränser definitivt sprängdes.

Den år 1862 utlysta stadsplanetävlingen inledde den ”*tredje* epoken i Göteborgs stadsplans utveckling.”⁷ Enligt det segrande förslaget (av Kungl. Maj:t stadfäst år 1866) byggdes nu staden ut dels åt nordost i det sankna området Gullbergs vass som dränerades och bland annat användes till bangårdar, dels – och framför allt – åt söder.⁸ Utbyggnaden söderut hade redan inletts med den år 1859 invigda *Nya teatern*, och ungefär samtidigt formades idén om en paradgata åt söder upp mot Lorensbergsområdet.⁹ År 1872 stod det *Engelska kvarteret* färdigt, och redan vid slutet av 1880-talet var Kungsporsavenyn bebyggd ända upp till Lorensberg med det ena huset ståtligare än det andra. Runt Avenyn och Vasagatan växte nya

5. Detta gällde innerstaden, i stadsdelar som till exempel Landala fanns färskötsel och hönor i anslutning till bostadshusen kvar långt in på 1900-talet.

6. Marknaderna var flera olika. Först förbjöds de regelbundna vår- och höstmarknaderna (jämför GHT 31.3.1864 och 6.4.1865). Avskaffandet av Larsmässemarknaden ledde till kraftiga protester. Enligt GHT 31.3.1864 hade enbart denna marknad 20.000–30.000 besökare. Se vidare Skarin Frykman 1993.

7. Lilienberg/Samuelsen 1923 ss. 42f. Gudrun Lönnroth gör en delvis annan periodindelning av stadens bebyggelsehistoria: 1) fram till 1840-talet, 2) perioden 1840–70, 3) 1870–1930 med industrialismen. Se Lönnroth 1981 s. 9.

8. Enligt det ursprungliga ”Förslag till utvidgning af Göteborgs stad upprättadt af kommitterade 1863” skulle även Gullbergsvassområdet bebyggas med geometriskt regelbundna bostadskvarter, salutorg, alléer och en stor park. Stadens utseende tedde sig enligt detta förslag mycket praktfullt, men realiserades enbart till vissa delar (se Fritz 1993 ss. 51–54).

stenstäder upp för medel- och överklass. För arbetarklassen hade nya områden i bland annat Annedal anvisats. Efter beslutet om den nya stadsplanen, kom ytterligare en förändring som utvidgade staden, denna gång åt väster. Det var inkorporeringen av Carl Johans församling med stadsdelen Majorna från och med år 1868.

Kommunikationer. Stadens strategiska läge

Sprängningen av stadens gränser på det lokala planet hade också motsvarigheter på ett övergripande plan. I takt med att kommunikationerna byggdes ut med framför allt järnvägarna, blev stadens strategiska läge än mer gynnsamt. I och med förlusten av Finland till Ryssland år 1809 låg inte längre Stockholm i landets centrum. Tyngdpunkten hade istället förskjutits västerut, och Stockholm var nu den yttersta utposten mot öster. Två faktorer verkade gemensamt till Göteborgs fördel under denna tid. Den ena var den stagnation inom ekonomi och näringsliv som huvudstaden upplevde under perioden 1750–1850. Den andra var Väst-europas ekonomiska styrka och Nordsjöekonomins inflytande. Göteborgs läge som brygga mellan det svenska upplandet och det europeiska omlandet, eller enkla uttryckt: mellan Sverige och Europa, var bokstavligen talat guld värt. Se vidare nedan under "Näringslivet".

August Strindberg beskrev detta gyllene läge när hans alter ego Johan i *Tjänstekvinnans son* år 1872 reste ner från Stockholm för att söka arbete i Wilhelm Åhmans teatergrupp som hyrde Nya teatern:

"Men han märkte dock att här fanns något, som saknades i huvudstaden. Gick han ner till hamnen såg han en flotta, som var destinerad till utlandet nästan helt och hållet, och stora fartyg underhöll regelbundna förbindelser med kontinenten. Människorna och byggnaderna föreföllo icke så exklusivt svenska, tidningarna voro likasom mera vakna på de stora rörelserna ute i världen. Huru nära var icke härifrån till Köpenhamn, Kristiania, London, Hamburg, Havre! Här skulle Stockholm ha legat, här vid en vik av världshavet, under det att nu huvudstaden låg i en krok borta vid insjön Östersjön. I sanning, här låg cellen till ett nytt centrum, och nu förstod han, att Stockholm icke längre var nordens medelpunkt, utan att Göteborg höll på att bli det."¹⁰

---

9. Så gott som samtliga inlämnade förslag innefattade en bred aveny söderut från Kungsporsbron. Enligt ett förslag skulle Göteborg till och med efterlikna Paris med tolv lika breda avenyer som strålade ut från centrum (muntlig uppgift från Ralph Scander). Avenyn blev omedelbart göteborgarnas stolthet, men namnet "Kungsporsavenyn" var dock länge omtvistat (Kjellin 1972 s. 33). De kritiska reagerade mot den förhävande benämningen *aveny*: "hvarföre ej genast försvenska detta namn till Kungsporsvägen?" (GHT 12.12.1873)

10. Strindberg 1913 s. 56.

Redan tidigt hade stadens strategiska läge i kombination med den utökade *ångbåtstrafiken* fått betydelse för musiklivet i Göteborg. År 1843 uppmärksammades staden i en liten artikel i *Neue Zeitschrift für Musik* där det berättades att staden visserligen inte själv kunde glädja sig åt några större musikframföranden, men att staden tack vare ångbåtstrafiken kunde få besök av talanger som annars inte skulle ha kommit.¹¹

Att Göteborg blev landets ut- och inskeppningshamn nummer ett berodde inte bara på att staden i sig var en betydande industri- och hamnstad utan hade också sin orsak i de utbyggda kommunikationerna *inåt* landet.¹² Västra stambanan Stockholm–Göteborg som invigdes år 1862 blev en verklig pulsåder för handeln.¹³ För persontrafiken blev den likaså betydelsefull, inte minst för musiklivet där marknaden för musiker och artister gjorde det alltmer nödvändigt med turnéer, gästbesök, notleveranser med mera. Restiden förkortades med den nya järnvägen från flera dygn till en dag, och många obehagliga upplevelser besparades resenärerna. Bedřich Smetana, som i en kall april månad 1861 gjorde en konsertturné till huvudstaden delvis medelst diligens, jämförde denna vinterresa i Sverige med att resa i Valakiet eller genom tatarernas land. Han beskrev i dagboken och i ett brev till hustrun hur resenärerna ena gången fick stiga ur mitt i vinternatten för att hästarna ej kom upp för en nerisad bergknalle och en annan gång för att vagnen hade kört fast i sörjan och kusken tvangs springa tillbaks till skjutshället för att hämta hjälp.¹⁴

De positiva erfarenheterna av stambanan bidrog starkt till anläggningen av ytterligare järnvägar: den 1.2.1863 öppnades linjen Göteborg–Jönköping för allmän trafik, men framför allt bör nämnas Bergslagsbanan Göteborg–Falun, ”ett av de största ekonomiska åtaganden som göteborgska köpmän gjorde,”¹⁵ och även ett projekt som Göteborgs stad engagerade sig i.

Ytterligare ett exempel på stadens strategiska läge är Göteborg som utskeppningshamn för den oändliga ström av emigranter, som tog sin början under mitten av 1850-talet och sedan fortgick till långt in på 1900-talet. Totalt var det cirka 1,2 miljon svenskar som utvandrade under åren 1851–1930, och de allra flesta av dem lämnade sitt hemland via Göteborg.¹⁶

---

11. *Neue Zeitschrift für Musik* band 18 nr 48, 15.6.1843.

12. Jämför Fritz 1980 s. 154f och Attman 1963 s. 47.

13. Den första sträckan av stambanan från Göteborg till Jonsered invigdes redan år 1856.

14. Smetanas dagbok 4.4.1861 samt brev till hustrun Bettina Smetanová daterat Stockholm 8.4.1861 (sig. MBS, S 217/137). Dessa äventyr råkade Smetana ut för på sträckorna Töreboda–Örebro och Arboga–Stockholm. Sträckorna Göteborg–Töreboda och Örebro–Arboga var farbara med tåg, vilket Smetana utnyttjade, se dagboken samt särskilt dokument med Smetanas anteckningar över resan (sig. MBS, S 217/1101).

15. Attman 1963 s. 150.

16. Artikeln ”Emigration” i NE samt Hermansson 1984.

Att staden genomgick en remarkabel förändring under andra hälften av 1800-talet märks tydligast om vi jämför början med slutet. Vid periodens början var fortfarande ångbåt och postdilignens de snabbaste färdssätten. Bud inom staden, vilken fortfarande låg koncentrerad inom Vallgraven, skickades med någon tjänare som vanligtvis gick till fots. Vid periodens slut åkte man tåg till Stockholm på en dag. Inom staden åkte man spårvagn sedan år 1879, och sedan mitten av 1880-talet var telefonen installerad hos de rikare familjerna.

Näringslivet: handel, industri och kreditväsende

Förändringarna i stadsbilden hade sina rent materiella orsaker, och dessa var att finna i näringslivets starka tillväxt.¹⁷ Bidragande orsaker till detta var bland annat skråväsendets avskaffande år 1846 och näringsfrihetsförordningen år 1864 som tog bort ett tidigare regleringssystem och i stället gav individen full frihet till ekonomisk verksamhet. Till detta kom de Gripenstedtska reformerna åren 1858 och 1865 varigenom full frihandel skapades och den internationella marknaden låg öppen.

Artur Attman anger perioden 1860–1913 som den första omvandlingen av Sverige från agrarland till industristat.¹⁸ Tidigare förmögenhetsbildningar hade under 1700-talet bland annat gjorts genom Ostindiska kompaniets handel, och över huvud taget var *handelshusens* starka ställning och funktion av förmedlare mellan inlandet och omvärlden ryggraden för stadens näringsliv. En mycket speciell epok i stadens näringsliv var under *kontinentalsystemet* den av Napoleon påbjudna blockaden av England gentemot övriga Europa. Göteborg fungerade då som en slags frihamn med därtill hörande smuggling och handelsspioneri, där engelska varor lossades och sedan exporterades vidare till övriga europeiska länder. Dåvarande tolagskamrern Johan Jacob von Holten skrev om denna period då allt gick att ordna med köpta fribrev, turkiska pass med mera: ”Man frågade varken efter edgång eller samvete.”¹⁹ De stora vinster som gjordes kom inte bara de inblandade köpmännen och smugglarna till del. Under denna period sjönk också behovet av fattigvård i staden från tidigare 10–11 procent till 6 procent.²⁰

---

17. Jämför diagram över industrins produktionsvärden i Göteborgsområdet 1850–1913 i Attman 1963 s. 90. Smärre konjunktursvängningar minskade vinsterna vissa år, men i huvudsak uppvisar diagrammet en stabil uppgång. Från cirka mitten av 1890-talet vittnar staplarna om en hausseartad uppgång.

18. Attman 1963 s. 5.

19. Tiseliuss 1935 s. 4. Tolag var en avgift som togs ut på varor vilka infördes till stapelstäder.

20. Fällström 1974 s. 52. När sedan lågkonjunkturen under 1820-talet satte in steg antalet fattighjon av befolkningen till 12–16 procent.

Östra (överst) och Västra Hamngatorna mot söder. Hamnkanalerna var från början även utgrävda i dessa gator, och de sista delarna lades inte igen förrän under 1900-talet. Fotografier från 1870-talet. (Källa: GSM)

Omvärldens behov av järn och trävaror hade ända sedan stadens grundläggning varit förutsättningen för näringslivets blomstring, och fortfarande vid 1800-talets mitt var utrikeshandeln den viktigaste näringsgrenen i staden.²¹ Men under andra hälften av seklet tog *industrialiseringen* alltmer över, och man kan tala om en första industrialiseringsfas på 1870-talet.²² Mest var det textil- och livsmedelsindustrin som växte, där bomullsindustrins etablering skedde i stora fabriker med maskinell drift och med dominans av kvinnlig arbetskraft. Dock var länge dessa anläggningar lokaliserade där kraftbehovet enkelt kunde tillgodoses, vid fall och forsar utefter Säveån och Mölndalsån. Om stort *arbetarantal* var kännetecknande för textilindustrin, var höga *produktionsvärden* kännetecknande för livsmedelsindustrin till följd av de dyrare råvarorna. Livsmedelsindustrin hade även tidigare haft en förankring i staden genom framför allt Carnegie & Co:s tillverkning av socker och porter, men under seklets andra hälft utvecklades också andra näringar såsom bryggeri-, bageri-, margarin- och chokladnäringarna. Andra stora delar inom industrialiseringen var mekaniska verkstäder, framför allt Keillers Mekaniska Verkstad, samt pappers- och grafisk industri. *Varvsindustrin* och *rederinäringen* kom igång först senare mot slutet av den aktuella undersökningsperioden.

Kreditväsendet skall nämnas som en tredje viktig näringsgren under den berörda perioden i Göteborg. Med den viktiga handeln följde en lika omfattande verksamhet med valuta- och växelaffärer samt med kreditförmedling, det vill säga mellan placeringsvilliga och kreditbehövande. Tidigare hade dessa affärer i mycket skötts genom handelshusens försorg eller av mäklare, men från 1860-talet tog affärsbankerna alltmer över.

De personer, som längre fram skall visa sig vara de ekonomiska garanterna och styresmännen för orkesterbildningarna i staden, återfinns som ledande personer inom de näringsgrenar som ovan har nämnts. I huvudsak var det vinnare inom handels-, industri- och finansmarknaderna som är huvudpersonerna. Men att det också var en riskfylld verksamhet visar exemplet med stadsmäklaren H.W. Ström, som på grund av andras konkurser själv gick samma väg år 1868.²³ Dessförinnan satt H.W. Ström som ledamot i styrelsen för Nya teatern från år 1855 till 1868, men från år 1869 fick han en ersättare i assessor H. Westin.²⁴

Beträffande de ekonomiska och näringsmässiga *konjunkturerna* under den aktuella perioden, gällde att Göteborg fick del av högkonjunkturen under och efter Krimkriget 1853–56. Under hösten 1857 skedde däremot ett omslag med en omfattande internationell handelskris som fick återverkningar på handelshus

21. Attman 1963 s. 12.

22. Fritz: *Opublicerat manuskript* ...

23. Attman 1963 ss. 233f.

24. Se protokollen för bolagsstämmorna i Nya Theateraktiebolaget i Göteborg, GUB.

och företag även i Sverige. Krisen övervanns dock, och efter några år var förhållandena återigen normala. År 1866 kom en ny kris som varade några år fram till början av 1870-talet, då kraftig högkonjunktur rådde i synnerhet åren 1871–75. Mot slutet av detta decennium, redan från slutet av 1878, skakades dock den finansiella världen mycket djupt och 1879 var ett för handelshusen, kreditmarknaden och industrin mycket tungt år. I Stockholm var A.O. Wallenbergs Stockholms Enskilda Bank hotande nära konkurs. I Göteborg föll, med stora följdverkningar, David Otto Franckes hela imperium med AB Göteborgs Handelskompani och Rosendahls Fabriker AB. 1880-talet var sedan ett betydligt lugnare decennium än det föregående, och på 1890-talet blev konjunkturerna åter mer gynnsamma.²⁵ I europeisk historia talas om "the great depression" för perioden cirka 1875–95.

Det skall visa sig att musiklivet i synnerhet med orkesterbildningarna följde de konjunktursvängningar som ovan har beskrivits. Den första organiserade orkestern *Göteborgs orkester* var verksam från år 1862 och lades ner 1866. Den andra och verkligt stora satsningen *Göteborgs musikförening* grundades år 1872 och lades ner 1878. Därefter gjordes inte några nya försök till orkesterbildningar i Göteborg, med undantag för några få och högst tillfälliga sammansättningar, förrän *Göteborgs orkesterförening* till slut bildades år 1905.

BEFOLKNINGEN

Befolkningsutvecklingen med social struktur

Befolkningsstorleken

De ekonomiska och näringsmässiga framgångarna medförde som ovan sagts en kraftig befolkningstillväxt med början kring mitten av 1800-talet. Invånarantalet i Göteborg (inklusive Haga och Masthugget som administrativt hörde till staden) sammanräknat med Majorna som år 1868 inkorporerades med staden var år 1850 cirka 33.000 personer och år 1880 cirka 76.000 personer, det vill säga en ökning med 130 procent på 30 år. Vid sekelskiftet år 1900 var befolkningen cirka 130.000 personer, vilket innebär en ökning med ytterligare 71 procent på 20 år.²⁶

Stadens befolkning fyrdubblades med andra ord under loppet av ett halvt sekel. Denna befolkningsökning hade helt och hållet sin grund i inflyttning;

25. Attman 1981 ss. 7–10 samt Fritz: *Opublicerat manuskript* ...

26. Om också förorterna Lundby, Örgryte, Västra Frölunda, Backa, Mölndal och Partille räknas med, var invånarantalet för år 1850 cirka 44.000 personer, för år 1880 cirka 97.000 personer och för år 1900 cirka 167.000 personer (*Göteborg. En översikt* ... 1923 s. 20).

staden själv hade inte sällan en negativ befolkningstillväxt där antalet döda översteg antalet födda, se vidare nedan.

Staden innanför Vallgraven hade på 1870-talet en befolkning på cirka 18.000 personer som därefter successivt minskade i antal.²⁷ Utflyttningen ifrån centrum berodde inte bara på att arbetarstadsdelar växte upp i Landala, Annedal, Haga med flera ställen, utan också på att många välbärgade i allt högre utsträckning antingen flyttade till den nya stenstaden i söder eller också byggde sina egna palats såsom till exempel bröderna Oscar och James J. Dickson. De flyttade båda år 1861 in i varsitt nya hus, den förre i nuvarande Dicksonska palatset vid Nya Allén/Södra vägen/Parkgatan och den senare i sitt hus på Överås i dåvarande Örgryte socken.

Social struktur

I anslutning till diskussionen ovan om näringslivets utveckling i Göteborg, är det dags att bekanta sig med aktörerna. Vi skall studera vilka olika befolkningskikt som fanns i staden, och därmed vilka potentiella publikgrupper som fanns för musiklivet.

Staden hade ända sedan seklets början dominerats av köpmän och andra näringsidkare som hade en helt annan *borgerlig* härkomst än vad som till exempel var fallet med det ledande skiktet i Stockholm, som mer bestod av hovfolk och kungliga ämbetsmän av *adlig* börd. Detta är två kontraster som kommer bli mer uppmärksammade längre fram. Göran Therborn, som har studerat det borgerliga samhällets uppkomst och utveckling i Sverige, anser sig till och med till tid och plats kunna fastställa uppkomsten av den svenska borgarklassen:

*”Födelsestunden och födelseorten för den moderna svenska borgarklassen, den klass som förvandlade Sverige från ett närmast feodalt jordbrukssamhälle till ett industrikapitalistiskt, kan faktiskt fastställas med viss precision. Plats Göteborg, tid 1802 till 1816.”*²⁸

Insikten om konstitueringen av en ny samhällsbärande klass och om den ekonomiska styrka denna hade är fundamental för att längre fram kunna förstå med vilken självklarhet denna klass agerade i alla frågor, vad gällde såväl näringsliv som politik, sociala problem och kultur.

Det tycks som om den sociala strukturen blev alltmer spänningsfull under seklets gång. Samtidigt som en liten del av befolkningen fick det ekonomiskt allt bättre, utvecklades fattigdomen både till att bli djupare och omfatta fler människor. Staden var starkt segregerad mellan fattiga och rika. De mest förmögna

---

27. Attman 1963 s. 259.

28. Therborn 1989 ss. 88f. Kursiveringarna i original.

familjerna bodde i den femte roten utmed Södra och Norra Hamngatorna. De fattigaste hushållen bodde på Otterhällorna och Kvarnberget samt i Majorna, Masthugget, Haga och Stampen. Martin Fritz visar för år 1850 att 17 av stadens största skattebetalare svarade för 27 procent av den totala skatten. I samhällets bottenskikt låg några tusen understödstagare. I det stora mellanskiktet fanns resten av stadens invånare, men av dem kan endast en begränsad del sägas ha tillhört en slags medelklass; den övervägande gruppen har levt nära eller under existensminimum. ”Det förefaller rimligt att föra majoriteten av denna mellangrupp till den fattigare delen av de två världar som fanns i Göteborg.”²⁹

Även om staden var segregerad i olika stadsdelar, fanns det också de områden där fattiga och rika levde alldeles inpå varandra, de rika utåt gatan och de fattiga i gårdshus och i källarlokalerna. Martin Fritz har i sitt arbete bland annat undersökt den första roten utmed Vallgatan för år 1863. Vallgatan var ett bostadsområde som rymde ett koncentrat av de sociala spänningar som fanns i staden i stort. Av sammanlagt 1.049 mantalsskrivna personer var 789 vuxna och i arbetsför ålder. Av dem hade 501 personer mindre än 400 kr i årsinkomst, vilket var den lägsta gränsen för att behöva betala skatt. Vidare hade 147 personer 400–900 kr i årsinkomst, 114 personer hade 1.000–5.000 kr, 27 personer hade 6.000–25.000 kr och 1 person hade 75.000 kr i inkomst för år 1863. I inkomstkiktet 400–540 kr fanns gesäller, en brödförsäljerska och en sömmerska men också en handelsbetjänt, en kontorsvaktmästare samt ”musikus” Carl Oskar Thyboni. Thyboni, med årsinkomsten 400 kr, var violinist och medverkade under Göteborgs orkesters första säsong 1862/63 innan han flyttade till Stockholm och blev medlem av Kungl. Hovkapellet. I det övre inkomstkiktet fanns bland andra rådman, juvelerare, medicine doktor och framför allt grosshandlare.³⁰

Låt oss studera de olika världar som fanns i staden under den aktuella undersökningsperioden andra hälften av 1800-talet, och vi börjar med den som representerade *det rika Göteborg*. Den bestod av de styrande i de roller de själva ville bli uppfattade när de fick besök av kungen. Erik af Edholm, adjutant till såväl Oscar I som till Karl XV, har beskrivit detta möte mellan den gamla adeln och den nya borgarklassen i sina dagböcker som publicerades av hans son långt efter faderns död.

För invigningen av Västra stambanan kom Karl XV med följe till Göteborg 4.11.1862. Adjutanten inkvarterades hos Alexander Keiller junior, ”en högst hygglig man om 30 år, vacker och ljuslockig” –

”Min boning var värdig en ambassadör med salon, skrifcabinett, sängkammare och badrum i den solidaste och dyrbara stil, som endast en half millions årlig inkomst kan betinga, tyvärr i min smak altför élegant, då jag knappt

---

29. Fritz: *Opublicerat manuskript* ...

30. Fritz: *Opublicerat manuskript* ...

tordes tända en cigarr eller besöka WC. Omsider dök jag dock [med] hufvudet i det japanska tvättfatet och gjorde mig färdig till Börsbalen. Här dansades som på en tallrik och resten var en compact massa af de dyrbaraste rober [...] Annars strålade fruarna Dickson James, f. Willerding, och Oscar, f. Marika Rosen, af mesta skönheten och klaraste juvelerne.”

Adjutanten avslutar redogörelsen för festen med några ord om supén, där allt var av bästa slag, utom möjligen värdfolket som han karakteriserade på följande sätt:

”Bönderna åto ananas som rofvor och tryffel som potatis. Svarta drufvor stora som plommon orkade ingen hvarken äta eller bära hem, när det var slut kl. 1.”³¹

Erik af Edholms reflexioner över Göteborgslivet är intressanta ur flera aspekter. Dels ger de en inblick i en värld som man annars inte skulle kunna föreställa sig. Dels är dagböckerna skrivna med en underton av visst förakt för dessa människor som inte bara är måttlösa i sin lyx utan därtill ofina och grova. Möjligen finns där också ett visst mått av avund.

Dagen efter invigningen av stambanan var det bland annat hembesök hos Oscar Dickson i dennes palats. Där förevisades adjutanten och konungen det moderna badrummet med marmorbaddrar och ständig tillgång till rinnande varmt och kallt vatten, ett ringklockssystem med en lång lista ”på de olyckliga som måste lyda” och ett stall där, enligt engelsk sed, hästarna gick lösa. Edholm avslutar sina anteckningar med att denna komfort och lyx syntes helt naturlig för värdparet.

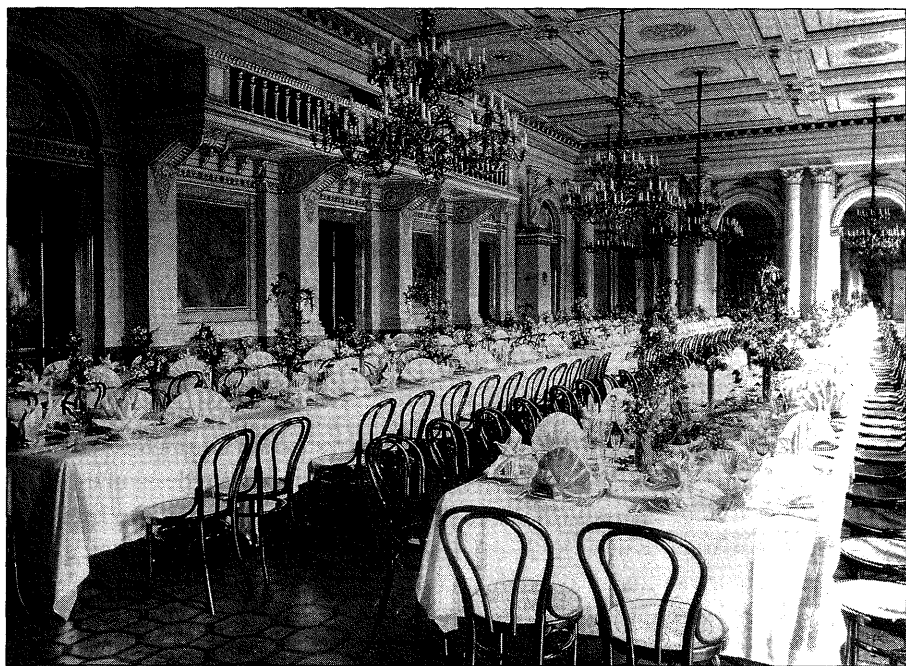
”Huruvida denna verkliga bekvämlighet slog an på H.M. betviflar jag, han såg temligen arg ut.”³²

Nu var inte detta första gången Karl XV hade förargat sig över göteborgarna. I september 1860 besökte han staden och bjöds då –

”... stor middag på Beursen gifven af staden, som icke underlåtit att på äkta Götheborgsmanér utpuffa hvad den kostar såsom 1.000 Rsd, för sköldpaddor, 9.000 för dessert från London o.s.v., men med allt detta odrägligt lång, ja så lång att jag äter mig mätt af de 3 första rätterna, förtär sedan ingenting under 3 följande timmar och hinner bli hungrig igen då steken kommer! Min granne Grosshandlare Lamberg äter af alla rätterne, berättar sin bekantskap med Garibaldi och omtalar vidare hur middagens kvarlevor ’säljas på auction’, till

31. Edholm 1945 ss. 94f.

32. Edholm 1945 ss. 95f. Om paret Oscar Dicksons oerhörda rikedomar och de uttryck dessa kunde ta sig, se också till exempel Prytz: *Minnen och anteckningar 1882–1897*. Prytz berättar ifrån den fest med cirka 200 gäster som paret hade 10.3.1882 med anledning av parets silverbröllop. Av sin man fick fru Dickson en collier med infattade briljanter som hade kostat 4.000 £ sterling, och av sina svägrar fick hon ett par örhängen med briljanter (er, det vill säga två stora) som hade kostat 5.000 kr.

Stora Börssalen dukad till middag år 1901. Foto: Aron Jonason. (Källa: GSM)

hvilken endast mera gynnade inbjudas, och der han tänker göra ett godt kap. För övrigt äro vid samma bord Herrar Wijk, Polismästare Vestin, eller förr s.k. Festin, samt goda sångare. Far hem med Kungen, som är ursinnig öfver all denna lyx i mat samt hoppas, att 'di märkt att han icke ätit en bit, sedan han af de första rätterna blivit mätt.' För övrigt är han på mycket dåligt humeur och 'sk-r i illuminationen af staden', som annars är mycket vacker, samt mumlar till svar på de entusiastiska hurraropen: 'Tack ska ni ha, era dj-r!'"³³

Även om de fester som arrangerades på Börsen i samband med kungliga besök kan förmodas ha varit extra påkostade, skilde de sig inte nämnvärt från dem som arrangerades i det mer privata umgängeslivet. Dessa beskrivs av flera personer med inblickar i privathemmen, och vi skall återkomma till det längre fram i detta kapitel under "Kulturliv och umgängessätt".

Om vi härefter skall studera den värld som representerade *det fattiga Göteborg* så finner vi att på samma sätt som festandet nådde en slags kulmen under den aktuella undersökningsperioden, nådde också nöden och misären i samhällsstegens nedre ända en motsvarande kulmen under samma tid. Därtill bidrog den

---

33. Edholm 1945 ss. 46ff.

närmast explosionsartade befolkningstillväxten som staden inte hade resurser för att ta emot. Det fanns flera förespråkare för ett organiserat och offentligt ansvarstagande inom sociala och bostadspolitiska områden, och bland annat den så kallade pauperismkommittén lade fram detta i sitt betänkande år 1865. Tidens synsätt på dessa frågor var emellertid att den enskilde själv skulle lösa sina problem, och kommunens inkomster som dels bestod av den enprocentiga inkomstskatten, dels bestod av diverse avgifter, räckte heller inte till mer än fattigvård, viss sjukvård, skola, gator, vägar, parker, vatten- och avloppsverk samt hamnen.

På initiativ av S.A. Hedlund bildades år 1864 pauperismkommittén som till stadsfullmäktige år 1865 lade fram sitt betänkande. Förutom Hedlund var det konsultn Oscar Ekman (ordförande för kommittén, grosshandlare och bland annat disponent för firman D. Carnegie & Co), Aron Philipsson (advokat), Gabriel Lundgren (handlande) och Elias Heyman (läkare) som tillsammans undersökte bostadsförhållandena. Vad de fann var mörka, fuktiga, kalla och dragiga bostäder som ofta hyrdes ut till ockerpriser av hyresvärdar, vilka fick sina hus uthyrda långt innan de ens var färdigbyggda. Det var också vanligt att byggherrar smällde upp provisoriska bostäder av plank som inte ens tätade mot vinden. ”Det enkla fönstret är ständigt beklädd med en ¼ tums tjock isskorpa”, och även dörrar och väggar upp till 1 ½ alns höjd var ständigt beklädda med rimfrost. En stor del av befolkningen bodde i källarum där fönstren låg i nivå med, eller obetydligt över, gatans eller gårdens nivå. ”Vattnet rinner flerestädes från gård eller gata ned för trappan och in i rummet.”

”I dessa källarum äro inneväanarne sällan friska. Männerna, som hafva sitt arbete ute, lida jernförelsevis minst, mera qvinnorna, som plågas af reumatiska åkommor, chroniska bröstsjukdomar, bleksot m.m., mest barnen. I mörker, fukt och smutsiga trasor uppväxer här ett uselt slägte af bleka, pussiga med scrofler, tuberkler, ’engelsk sjuka’ (rachitits) och chroniska tarmkanals-sjukdomar behäftade barn.”³⁴

Även om flera enskilda intiativ hade tagits för att förebygga bostadsnöden, var denna fortsatt omfattande. År 1874 var nöden så stor att Skansen Kronan tvangs upplåtas åt fattiga familjer som saknade tak över huvudet. Kommittén berörde också ”Göteborgs kända mortalitet” och skyllde denna ”till en betydlig del” på de dåliga bostadsförhållandena. Under flera perioder, senast 1846–55, hade dödstalen varit större än födelsetalen.³⁵ Under 1850-talet var dödligheten i Göteborg, det vill säga antalet döda per tusen invånare, 32 promille. Spädbarnsdödligheten mätt i antalet avlidna under det första levnadsåret nådde under 1850-talet en kulmen med 217 promille, vilket innebar att vart femte barn dog före ett års ålder. Många mätresultat visar att perioden kring 1850-talet var den allra svåraste,

34. *Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar* 1865 nr 25.

35. *Göteborg. En översikt ...* 1923 s. 29.

varefter hälsotillståndet och andra komponenter i den totala standardutvecklingen successivt, om än långsamt, blev bättre.³⁶

Besvärande var också under långa perioder koleran som hemsökte staden regelbundet. Första gången år 1834 tog den 1.790 personer eller ungefär var tolfte invånare.³⁷ Under 1850-talet hemsökte den staden mer eller mindre varje år.³⁸

Kommitténs arbete ledde fram till flera olika förslag av kommunala åtgärder för att komma till rätta med en del av problemen. Emellertid förkastades dessa förslag av stadsfullmäktige, vilket bland annat ledde till flera enskilda initiativ för förbättringen av bostadsstandarden. Redan år 1859 hade Robert Dickson genom sitt testamente lagt grunden till "Robert Dicksons stiftelse" som uppförde arbetarbostäder i Haga och Majorna och dessutom bildade det "Dicksonska folkbiblioteket".³⁹ Efter stadsfullmäktiges avslag av pauperismkommitténs förslag togs initiativ av bland andra Oscar Ekman, Oscar Dickson, Janne Ekman och August Kobb, och genom några av dessas försorg inköptes Annedal som år 1872 inkorporerades med staden och uppläts för arbetarbostäder.

En ny typ av bostadshus med första våningen i sten och ytterligare två våningar i trä, som i förstone hade blivit förbjudna av byggnadsnämnden men vid överklagande år 1875 godkändes av länsstyrelsen – därav namnet *Landsbövdungehus* – kom att påskynda och förbilliga bostadsbyggandet. Dock förslog inte nytillskottet på långt när, vilket flera skulle komma att konstatera framgent.⁴⁰

Hjälpverksamhet

Informationen i pauperismkommitténs betänkande kom inte som en nyhet för någon. S.A. Hedlund skrev själv om problemen i *Handelstidningen*,⁴¹ och andra bidrog med insändare som till exempel signaturen "A. Montén" som uppmanade folk att hjälpa en värnlös familj där fadern, en hantverkare, hade avlidit efter en lång tids sjukdom. Hans efterlämnade hustru och tre barn bodde i "en lokal så usel, att en liten flicka om tre år icke kunnat bevaras för svåra frostsador i både händer och fötter."⁴²

---

36. Fritz: *Opublicerat manuskript* ...

37. *Göteborg. En översikt* ... 1923 s. 23.

38. Se Prytz 1898 flerstädes.

39. Attman 1963 s. 266.

40. Se till exempel Wallqvist 1891.

41. Se till exempel GHT 18.10.1856 vari redaktionen i en artikel om arbetarklassen pläderade för nödvändigheten av att de rika som bygger fabriker för arbetarna att arbeta i också bygger bostäder för dem. Tidningen menade att detta var en skyldighet av dem som hade förmåga därtill.

42. GHT 16.4.1855.

Den enskilda hjälpverksamheten i Göteborg var mycket stor. Detta hade sin grund å ena sidan i ett stort behov av hjälp i en utbredd misär där det offentliga ansvarstagandet var närmast obefintligt, och å andra sidan i ett socialt och religiöst patos hos många som därtill hade ekonomiska möjligheter att hjälpa. Det blev naturligt att förlita sig på den enskilda individens möjlighet och vilja att hjälpa, och denna hjälp kunde ske antingen i det tysta eller i öppnare mer organiserade former. I den organiserade och ofta uppsökande hjälpverksamheten hade kvinnorna en avgörande roll.

Som en del i det patriarkaliska Göteborg ingick att vissa utvalda fick gå runt och uppbära bidrag för sin överlevnad. En sådan grupp var fattiga studenter. Carl Fredrik Lundqvist, operasångaren ”Lunkan”, berättar i sina *Minnen och anteckningar* hur han som mindre bemedlad hallandspojke var försörjd när han studerade i Göteborg. Sedan gammalt var det sed att fattiga lärjungar fick matdagar, det vill säga middagar, hos de förmögnare familjerna. De fick också regelbundet varje månad gå till grosshandlarkontoren och där mottaga kontanta bidrag. ”Det enda villkoret för att komma i åtnjutande af detta understöd var att ha rekommendationskort från rektorn.”⁴³

Gunnel Swedner, som i sin avhandling har studerat filantropin i Göteborg under perioden 1790–1918, tematiserar det sociala arbetet och ser tre motiv för välgörenheten: 1) barmhärtighetstanken eller medkänslan för svagare grupper, 2) stabiliseringstanken för att skapa större jämvikt i samhället (jämför nedan rädslan för den farliga underklassen) och 3) solidaritets- eller lojalitetstanken inom den egna gruppen i samband med arbetarrörelsens framväxt.⁴⁴

Artur Attman har påpekat att ett av de karakteristiska dragen för Göteborgsliberalismen var vad Max Weber beskrev som *väsenligheten mellan protestantismens etik och kapitalismens anda*.⁴⁵ Weber menar att samma slags stränga moral som fanns i protestantismen, från början utvecklat av Martin Luther och vidare av Jean Calvin med flera, också tog sig uttryck i kapitalismen. Det tyska ordet för yrke *Beruf* = ’kall’ stöder detta påstående. Plikten i arbetet gick ut på att fullgöra sina världsliga göromål, vilket var detsamma som att uppvisa hög moral gentemot samhället. Det ställdes krav på den enskilda människan att inför Gud fullgöra de krav Gud hade lagt på henne.⁴⁶

Detta var den främsta drivkraften till att förvalta sitt pund och bli framgångsrik, men det innehöll också ett drag av såväl socialt som religiöst patos för de nödlidande i samhället. För många inom överklassen var de stora sociala skillnaderna ett tecken på ett orättfärdigt samhälle. Oscar Ekman uttalade sig kort före sin död

---

43. Lundqvist 1908 s. 46.

44. Swedner 1993 ss. 222–227.

45. Max Weber: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. 1930

46. Weber 1930 ss. 79f.

1907 om socialister, vilka han inte kunde tåla då de uppträdde mot religion, fosterland, försvar och kungahus. Men på en punkt kunde Ekman förstå dem, och det var i reaktionen mot de oskäligen förmögenheter och vinster som en del näringsidkare lade sig till med och därtill levde i allt för stor lyx samtidigt som de inte gav någon hjälp till dem som behövde. ”Dylik uppträdande manar ju till socialistiska åsikter hos arbetare och fattiga.”⁴⁷

Två andra personer som bedrev en social verksamhet på religiös grund var August och Euphrosyne Abrahamson. Till den sistnämnda, som också var en av de mest professionella sångerskorna i staden, skall vi återkomma längre fram.

Men den uppenbara misären till trots var det ändå – även bland dem som arbetade filantropiskt – stor oenighet om hur hjälpen skulle skötas. År 1863 bildades av kvinnor ”Tillsyningsföreningen” som ägnade sig åt praktisk hjälpverksamhet till de mest utsatta.⁴⁸ Detta uppskattades inte av alla, och läkaren med. dr Charles Dickson arrangerade därför ett föredrag på Børsen där han, även om han sade sig sympatisera med uppsåtet, varnade för denna verksamhet. Ett av Dicksons argument var att ”fattigdom” var ett relativt begrepp, vilket innebar att ”fattigdomen” egentligen kunde vara en tillvånjning till bättre levnadsomständigheter och därmed bedräglig att uttala sig om. Vidare menade Dickson att det måste vara den enskildes ansvar att lära sig planera och spara till svårare tider.

”Det skulle i annat fall blifva en beqväm utväg för misshushållaren, att när brist inträdde, vända sig till fattigvården, hvaraf skulle uppstå en demoralisation, som slutligen skulle leda till – kommunismen.”⁴⁹

Att välgörenheten till stor del var kvinnornas ansvarsområde visar sig i de auktioner för olika insamlingar som regelbundet arrangerades, bland annat på Børsen. Vid dessa tillfällen utbjöds till försäljning vad de rikare familjernas kvinnor tidigare i sina hem hade förfärdigat i form av broderade skrin och annat. Bedřich Smetana, som efter fem års umgänge med dessa familjer väl kände till seder och bruk, berättar om hur ett litet obetydligt etui eller liknande kunde säljas för mellan 500 och 1.500 kr.⁵⁰

Men det fanns också representanter för dessa familjer som reagerade mot denna form av välgörenhet. Med anledning av en insamling till de nödlidande skärgårdsborna efter den kalla vintern år 1855 skrev Ida Jacobson till sin trolovade, konstnären Geskel Saloman, att hjälpen kan komma för sent.

47. Citerat efter Mannström 1927 ss. 249 f.

48. Se referat om Tillsyningsföreningen i GHT 31.12.1863.

49. GHT 22.3.1864.

50. Smetanas dagbok -10.4.1862. Se också brev till hustrun Bettina daterat Göteborg 11-19.4.1862: ”Da wurden unbedeutende Kleinigkeiten, weil sie von hiesigen bekannten Damen herrührten, bis zum Preise von 500 Th. verkauft. Es waren etwa 300 Gegenstände, und diese brachten eine Summe von 40.000 Th. ein! – Die Leute sind hier doch sehr reich, und geben Geld, wenn Sie wollen, in Masse aus.” (sig. MBS, S 217/2054/39)

”Det är förunderligt att människor, som genom sin ställning skulle kunna verka så mycket, ha så liten insikt uti vad fattigdom är. Först skall deras fåfänga fram och sedan en alltför sen hjälp.”⁵¹

Den skillnad i synsätt på fattigdom, hjälpverksamhet, arbetarnas rättigheter med mera som fanns mellan olika grupper inom borgarklassen, tog sig tydliga uttryck i de två tidningar som Göteborg då ägde. Stadens vid halvsekelskiftets ingång enda dagstidning var *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning*, grundlagd år 1832 och sedan 1850 med den kraftfulle S.A. Hedlund som redaktör och från år 1852 med samme man som huvudredaktör.⁵² Som ett resultat av den stora irritation många kände gentemot Handelstidningen och S.A. Hedlund, grundades *Göteborgs-Posten* år 1859, till en början med tvådagarsutgivning men redan från år 1860 med sexdagarsutgivning precis som Handelstidningen.

Medan Handelstidningen intog en arbetarvänlig hållning på liberal grund, var Göteborgs-Posten en högertidning och ett språkrör för grosshandlarnas åsikter. Det var inte bara Göteborgs-Postens ledning med D.F. Bonnier som var ideologiskt konservativ; även medarbetare som till exempel Axel Krook och Robert Runqvist betecknades av sina vänner och av Fredberg som konservativ respektive ”stockkonservativ”.⁵³ År 1873 övertogs Göteborgs-Posten av ett nybildat aktiebolag som hade stöd av Göteborgs rika köpmän, bland annat familjen Dickson,⁵⁴ och under perioden 1873–96 företrädde tidningen en rent konservativ politisk linje.⁵⁵

I tidningarnas nyhetsrapportering tog de olika grundideologiska utgångspunkterna sig klara uttryck. Centraleuropa hade under flera decennier skakats av arbetaroroligheter som göteborgarna, trots en utbredd misär, inte hade behövt oroa sig för. Men från och med 1860-talet började också arbetarklassen i Göteborg genom arbetsnedläggelser kräva bättre arbetsförhållanden och högre löner. Den första arbetsnedläggelsen i staden var en varvsarbetarstrejk år 1868.⁵⁶ Tidningarnas sätt att rapportera om dessa strejker tog sig vitt skilda uttryck, vilket vi kan studera i samband med en strejk på Göteborgs mekaniska verkstad i maj 1872. Medan Göteborgs-Posten i en lång artikel utredde det moraliskt och sedligt förkastliga i strejker, såväl för arbetarna själva som för den allmänna samhällsutvecklingen, berömde Handelstidningen arbetarna för deras mycket goda upp-

---

51. Raphael 1965 s. 91. Ida Jacobson var systerdotter till Eduard Magnus som var överhuvud för den kanske största och mest välrenommerade judiska släkten i staden.

52. För en historik om tidningen se Krantz 1957 och Engblom 1980.

53. Fredberg 1977 del 1 ss. 717f respektive Fredberg 1977 del 2 s. 638.

54. Fredberg 1977 del 2 s. 639.

55. Engblom 1980 s. 70.

56. Rosén 1923 s. 734.

trädande under strejken: ”Detta förhållande har varit egnadt att mycket öka aktningen för dessa män.”⁵⁷

Över huvud taget var skillnaderna i synsätt över rådande problem stora även inom överklassen. Mot Oscar Ekmans i viss mån ödmjuka uttalande ovan kan vi ställa Alexander Keiller d.ä., som Per Nyström kallar –

”en buse som slog ögon och näsa i blod på sina arbetare om de inte lydde ögonblickligen – det har vi domstolsprotokoll på – men ingen fick rätt mot honom.”⁵⁸

En person som med indignation uttalade sig om systemet var Viktor Rydberg:

”Drevs du inom Grottes stätta,
vräks du ut som lik.
Grymhet är det ej i detta,
blott aritmetik.”⁵⁹

En begynnande arbetarrörelse

Under slutet av 1860-talet började tendenser på en arbetarrörelse visa sig, under den första tiden med liberalt borgerliga förtecken. Medvetenheten om de sociala problemen fanns hos flera ledande personer inom borgarklassen, till exempel handlanden och tobaksfabrikören Gustaf Lindström som redan år 1847 hade tagit initiativ för att lösa bostadsfrågan. Bland många av dessa tillskyndare för att hjälpa arbetarklassen, kunde en rädsla för underklassens farlighet förmärkas. Tobaksfabrikör Lindström varnade för följderna om inga åtgärder vidtogs.

I det tyglade av ”den råa massan” som många förespråkade, var folkbildningen det kanske viktigaste medlet. Detta skulle också få genomslag i musiklivet i första hand med körer men också inom orkesterverksamheten, vilket skall visas längre fram. Redan tidigare hade bildningscirkel bildats, och 1850-talet var den mest livaktiga perioden för sådana. Göteborg hade sin egen bildningscirkel, som dock upphörde med verksamheten år 1862, varvid tillgångarna överfördes till Göteborgs folksångförening.⁶⁰

Under mitten av 1860-talet gick en man vid namn Gottfrid Lindman omkring på verkstäderna i staden och agiterade för en sammanslutning mellan arbetare. Han var enligt Fredberg ”något socialistiskt anstucken”⁶¹ och fick över

57. GP 11.5.1872 och GHT 13.5.1872.

58. Nyström 1982 s. 8.

59. Viktor Rydberg: *Den nya Grottesången*, 1891.

60. Protokollsboken till Bildningscirkeln i Göteborg (GUB). Se också Andersson 1982 ss. 22ff samt Fritz: *Opublicerat manuskript* ...

61. Fredberg 1977 del 1 s. 711.

700 personer att anteckna sig för bildandet av en arbetarförening för sjuk- och begravningshjälp.

”Vår grundtanke, hvilken likväl icke bör uppenbaras förrän Arbetare Föreningens band blifvit riktigt fastknutet, är: afskudda oss det ok, hvilken en dålig Aristokrati och en ofantligt för stor Embetsmannaliga hängt på våra skuldror, samt vinna självständighet, mat och kläder genom vårt arbete, samt sunda och trefliga bostäder [...] Ej tvång och börda på arbetaren, men frihet och upplysning, så att han kan varda tjäck, flitig och god, hederlig medborgare, lycklig husfader. Men arbetaren är ännu icke friheten mogen. [...] Ännu en tid bortåt få vi stå och se på huru statsmännen, Embets- och Tjenstemännerna, Presterna och Fabrikanterna rama åt sig på vår beskostnad och på våra mödor större njutningar af lifvets goda än vi erhålla.”⁶²

Att Lindmans tankar och idéer uppfattades som farliga för näringslivets intressen i staden, visar tillkomsten av Göteborgs arbetareförening. Mer eller mindre kupp-
artat togs föreningen över av ”borgerliga element”.⁶³ Lindman utmanövrades, det konstituerande mötet i augusti 1866 (på Börsen) leddes av S.A. Hedlund, och den konservative redaktören vid Göteborgs-Posten Axel Krook valdes till föreningens ordförande. Ett exempel som kan illustrera karaktären på Göteborgs arbetareförening är att den ovan omnämnde Alexander Keiller d.ä., på förslag av ordförande Krook, utsågs till hedersledamot i föreningen. Även andra representanter för stadens styrande familjer blev hedersledamöter i föreningen, till exempel grosshandlaren Olof Wijk d.y.⁶⁴

Löner och levnadsomkostnader

Följande uppgifter om löner och kostnader är i största möjliga utsträckning relaterade till år 1862, vilket är det år då den första allmänna insamlingen för en orkester i Göteborg gjordes. Om det har varit svårt att finna uppgifter för detta år, har närmaste möjliga år undersökts. En del uppgifter om till exempel fabriksarbetarlöner är av generell art och kan ha haft lokala variationer. Detsamma gäller prisuppgifter om livsmedel.⁶⁵

Inkomstskatten för löntagare och företag var under den aktuella perioden *en procent*. På alla inkomster upp till 1.800 kr beviljades ett grundavdrag för existensminimum om 300 kr. Efter detta avdrag skulle en inkomsttagare ha en årsin-

62. Citerat genom Rosén 1923 ss. 733f.

63. Rosén 1923 s. 734.

64. Wijkska familjearkivet, vol. 16, GLA. Angående Keiller, se GHT 21.8.1870.

65. För en fördjupad studie om kostvanor och matkostnader i Stockholm 1860–1920, se Hirdman 1983.

komst om minst 100 kr för att bli röstberättigad. En slags lägre gräns för årsinkomster som över huvud taget kom ifråga kan därför sägas vara 400 kr, på vilken inkomst löntagaren fick betala 1 kr i skatt.⁶⁶

En genomsnittlig årslön 1862 för en manlig fabriks- eller gruvarbetare var cirka 440 kr. För en färgare år 1862 vid Gamlestadens bomullsfabrik var årslönen 447 kr och för en kvinnlig spinnare vid samma fabrik 241 kr. En manlig bryggeriarbetare år 1868 på Pripps i Göteborg tjänade 416 kr och en kvinnlig flasktvätterska på samma fabrik 260 kr. En genomsnittlig årsinkomst år 1865 för en manlig textilarbetare var 364 kr och för en kvinnlig 225 kr.⁶⁷ De arbetare som år 1862 försörjde sig som daglönearbetare kunde räkna med 1 kr om dagen i lön.⁶⁸

Kostnaderna för de bostäder som pauperismkommittén undersökte var cirka 5–10 kr i månaden. Visserligen fanns bättre bostäder, men de kostade ofta upp till 13 kr i månaden och låg ej inom räckhåll för andra än ”den jmförelsevis mera bergade arbetsklassen.”⁶⁹ Vad gäller matutgifterna var potatis något av det billigaste man kunde köpa: cirka 5 öre/kg. Om man till potatisen ville äta sill, kostade den 25–30 öre/kg, och ville man ha saltat nötkött kostade detta cirka 50 öre/kg. Mjölken kostade cirka 11 öre/l, smöret cirka 140 öre/kg och äggen cirka 80 öre/tjog.⁷⁰ Om man skulle sy fick man betala cirka 93 öre/m för ett linnetyg.⁷¹

Denna information får ses som ett grovt ramverk till kostnadsläget under den aktuella tiden. Levnadsomständigheterna för de sämst ställda har pauperismkommittén tidigare redovisat, och efter den läsningen är det inte troligt att prisuppgifterna ovan har relevans mer än möjligen för potatisen.

Nästa större inkomstskikt ovanför dem som levde kring eller alldeles över existensminimum börjar runt cirka 2.000 kr. Det finns två indikationer på rimligheten i att betrakta detta som en slags lägre medelklasslön. Den ena är, vad som sades ovan, att rätten till grundavdrag beviljades för inkomster upp till 1.800 kr. Den andra är att 2.000 kr var den minimigräns som Handelstidningen utgick ifrån när tidningen varje år redovisade bevillningstaxeringen för stadens invånare.⁷² Detta skedde under sommarmånaderna, i regel i början av juni, och under ett antal dagar återgav tidningen rotevis enskilda personers och företags inkomster. I inkomstskiktet runt 2.000 kr och något uppåt återfinner vi bland andra några av de musiker som var framgångsrika, hade flera olika tjänster, egna musik-

66. Angående rösträtten, se Attman 1963 s. 282. I *Göteborgs stads bevillnings-taxerings-längd för år 1863* ... är 400 kr den minsta årsinkomsten som togs upp.

67. Bagge 1933 för respektive uppgifter ss. 48, 539, 528 och 220.

68. Jörberg 1972 s. 599.

69. *Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar* 1865 nr 25 s. 1.

70. Myrdal 1933 för respektive uppgifter ss. 106, 110, 110 och 110.

71. Jörberg 1972 s. 450.

72. År 1862 redovisade man inkomsterna från 1.500 kr och uppåt, men ganska snart höjdes gränsen till 2.000 kr.

affärer eller musikinstitut. Sålunda redovisade år 1862 både Israel Sandström och Joseph Czapek (till vilka vi skall återkomma längre fram) 3.000 kr i årsinkomst. Även Geskel Saloman, uppbugen salongskonstnär, hade denna årsinkomst.⁷³ Bedřich Smetana tjänade under sina bästa år 5.000–6.000 kr.⁷⁴

Ett tredje inkomstskikt och som fick betraktas som gott var runt 10.000 kr och uppåt. Bland personer med en sådan inkomst fanns förste stadsläkaren C.F. Ewert med 15.000 kr, för övrigt en person som också var aktiv i musiklivet och var ledamot i Nya teaterns styrelse under många år. Några andra personer var domprosten Peter Wieselgren med 14.500 kr och S.A. Hedlund med 11.550 kr.⁷⁵

Redan detta är en stor spännvidd från fabriks- och daglönearbetarnas årsinkomster på cirka 200–600 kr, via en slags medelklasslön om cirka 2.000–3.000 kr till goda löner om cirka 10.000–15.000 kr. Ovanför detta inkomstskikt återfanns de näringsidkare som både hade lyckats bäst och som var de ledande företrädarna i samhället, två företeelser som hängde ihop. Det fanns förvisso även grosshandlare som låg i det lägre inkomstskiktet 2.000–3.000 kr, men bland de namnkunniga familjerna var det snarare 30.000–50.000 kr som var det normala. För år 1862 redovisade Sven Renström 96.000 kr i inkomst, James Dickson 150.000 kr och sonen James J. Dickson 190.000 kr.⁷⁶ År 1862 som dessa siffror är hämtade ifrån ingick i en högkonjunktur. Tio år senare var det en än gynnsammare högkonjunktur, och år 1873 redovisade bröderna Oscar och James J. Dickson vardera en årsinkomst på 300.000 kr. Den högsta inkomsten det året hade J.W. Wilson med 531.942 kr, men även A.L. Pineus, en grosshandlare med stor vurm för musiken som vi längre fram skall återse, hade en god årsinkomst med 86.000 kr.⁷⁷

Genomgående återfinns representanter för den Dicksonska släkten i inkomstligans ledning, och det är främst Oscar och James J. Dickson som var släktens överhuvuden. De efterlämnade också var för sig förmögenheter på åtskilliga miljoner; bouppteckningen efter Oscar Dickson visar en förmögenhet uppgående till 9.859.000 kr.⁷⁸ Det skall också visa sig att den samhälleliga respekt och aktning som följde med en god ekonomisk ställning hade avgörande betydelse för möjligheten att påverka i samhället såväl i stort som i smått.

73. GHT för respektive personer: 18.8., 25.8. och 25.8.1862.

74. Se Smetanas anteckningar i *Katalog aus dem Smetanas Institute 1848–1861* (sig. MBS, S 217/1132).

75. GHT för respektive personer: 25.8., 19.8. och 27.8.1862.

76. GHT för respektive personer: 21.8., 25.8. och 26.8.1862.

77. GH T 31.5.1873.

78. Bouppteckningen i kopia på Göteborgs stadsmuseum, Oscar Dicksons personakt.

Stadens ledning

Det politiska inflytandet stod i direkt proportion till inkomsterna. Stadens beslutande organ var till år 1862 Borgerskapets äldste och från år 1863 Stadsfullmäktige. Som sades ovan var 400 kr en minsta årsinkomst för att ha rösträtt år 1862. Förutom individer hade också juridiska personer, det vill säga bolag, rösträtt. Man kan förmoda att dessa bolag röstade i enlighet med ägarnas intentioner. Antalet röster stod vidare i förhållande till inkomsten, så att den röstberättigade fick fler röster ju högre inkomsten var. År 1871 var det 19,9 procent av befolkningen som hade rösträtt. 2,5 procent av dessa röstberättigade, eller 0,5 procent av hela befolkningen, ägde 100 röster per man. Med en befolkning i Göteborg om cirka 57.000 ger detta vid handen att mindre än 300 personer var för sig ägde 100 röster. Denna proportionella rösträtt fanns kvar till år 1910 då maximalt antal röster per man sänktes till 40, och år 1918 togs även den 40-gradiga skalan bort.⁷⁹

Den proportionella rösträtten befrämjade de kapitalstarka grupperna och individerna i samhället, och år 1863 var av stadsfullmäktiges 50 ledamöter 32 affärsmän och industriidkare. Attman anger att stadsfullmäktigevalen ända fram till 1890-talet inte väckte något större intresse hos allmänheten. Valet behärskades av en relativt liten krets i staden, och Merkantila föreningen, som utgjordes av tongivande köpmän, industriidkare och ämbetsmän, spelade en viktig roll när valistan gjordes upp.⁸⁰

Martin Åberg har i sin avhandling även studerat de maktstrukturer som inte syntes i det politiska livet. Han visar att vänskapsförbindelser, ett utvecklat fadderskapsystem och äktenskapsförbindelser hade stor betydelse för en stark sammanhållning inom borgarklassen liksom olika former av intressesammanslutningar, såväl yrkesmässiga som sådana av mer privat karaktär. Exempel på de sistnämnda är Bachelor's Club, Frimurarlogen och Harmoniska sällskapet. Till stor del var det samma personer som satt i den *politiskt styrande* Stadsfullmäktige, som var medlemmar i den *yrkesmässigt och ekonomiskt styrande* Merkantila föreningen och som också var medlemmar i *privata sammanslutningar* som Bachelor's Club och Frimurarlogen. Om man därtill lägger att släkterna i hög grad var ingifta och hade starka släktskaps- eller fadderskapsband med varandra,⁸¹ framträder ett väl sammanflätat nätverk där samma personer träffades och diskuterade

79. Attman 1963 ss. 282f och 286.

80. Attman 1963 ss. 370f.

81. Per Nyström skriver att handelshusens familjer bildade "vad etnologerna kallar – en nära nog endogam kast. Man gifte sig kors och tvärs inom denna pålitliga krets." (Nyström 1982 s. 11) Det finns också exempel på hur man gifte sig inom släkten. Exempel på detta är Eduard Magnus som var gift med sin kusin Rachel Jacobson. Eduard Magnus syster, Rachel Magnus, var också gift med sin kusin, nämligen Rachel Jacobsons bror Morris Jacobson. (Se genealogisk tabell över släkten Magnus i Raphael 1965, bilaga.)

politik, sociala frågor, kultur och liknande. ”Var och en av dessa grupper gör med rätta skäl för beteckningen ’skuggfullmäktige’ och tillsammans utgjorde de en formidabel ekonomisk och politisk maktkoncentration.”⁸²

Bland mycket annat som Åberg lyfter fram, kan vi ta fasta på frånvaron av – ja nästan avståndstagandet från – aristokratiska anknytningar i Göteborgs ledande skikt. Förklaringen ligger dels i att Västsverige historiskt har varit en adelsfattig region, dels i att de ledande familjerna i staden i hög utsträckning bestod av från utlandet inflyttade familjer som fick burskap för att driva handel och därigenom byggde upp en stark borgerlig maktstruktur som var motsatt adelns, (jämför Therborn). Att representanter för Stockholmsadeln även uppfattade det göteborgska borgerskapet som väsensskilt från aristokratin, visar Erik af Edholms benämning av göteborgarna som ”bönder”. Olof Wijk d.y:s vägran att låta sig adlas så länge han var talman i andra kammaren, skulle enligt Åberg tyda på att Wijk såg den borgerliga hegemonin som så viktig att den inte fick blandas ihop med adeln. Olof Wijk skulle som talman riskera att förlora i trovärdighet gentemot sina partikamrater om han lät sig adlas. Däremot lät Wijk sig adlas år 1890 sedan han år 1889 hade avgått som talman.⁸³

Här är inte platsen för att uttröna det speciella med den göteborgska strukturen där en ekonomisk och politisk maktelit, som egentligen bestod av en handfull släkter varav många med utländsk härkomst, hade staden som sitt eget Monopolspel. Max Weber har, i sina studier av denna epok, visat hur vanligt det var att nationella eller religiösa grupper som i ett samhälle var i minoritet, ofta gick in och verkade i det ekonomiska livet, eftersom dessa grupper hade få utsikter att hävda sig i statliga och ämbetsmannamässiga sammanhang.⁸⁴ Den studien hade Weber kunnat göra i Göteborg.

I Göteborg var dessa nationella minoriteter mycket påtagliga och ofta mäktiga grupper. Där fanns judiska, tyska och engelska släkter. Mest påtagliga var de engelska, och bland dem slakten Dickson. Flera skildringar från 1800-talet omvittnar det engelska inflytandet i staden. Sedermera kammarherren Magnus Lagerberg, som på 1860-talet var en flitig vandrare mellan de olika familjerna, vittnar i sina båda böcker *Göteborgare* (1–2) om att det engelska elementet var det dominerande i Göteborg bland denna typ av enskilda grupper. Fortfarande i andra generationen engelsmän samspråkade man med varandra på engelska.⁸⁵ Den satiriska tidskriften *Skarpskytten* ansåg att Södra Hamngatan i stället borde heta Boulevard des Anglais.⁸⁶

82. Åberg 1991 s. 168. Se också ss. 83f, 91f och 109.

83. Åberg 1991 ss. 110ff. Se också artikeln ”Olof Wijk” i Fahl 1963 ss. 13f.

84. Weber 1930 ss. 39f.

85. Lagerberg 1913 s. 69.

86. *Skarpskytten* nr 2, 3.5.1851.

En annan aspekt på den *personliga* makten hos samhällsföreträdarna och hur den makten användes, beskrivs av Anders Oscar Elliot som var polismästare i staden: "De besutto en viss självsäkerhet och, ehuru i alla andra avseenden fullt korrekta, ansågo de sig stå över de för andra dödliga gällande ordningsföreskrifterna, vilket polisen mången gång fick erfaras."⁸⁷ Magnus Lagerberg ger andra liknande exempel och omtalar också hur J.W. Wilson alltid talade om sig själv i pluralis majestatis, "vi" och "oss".⁸⁸

Sist men inte minst skall som maktinnehavare också nämnas *Konungens befalningshavande, KB*, det vill säga konungens representant i landsorten. KB motsvaras idag av länsstyrelsen och representerades av landshövdingen, vilken för undersökningsperioden för denna avhandling var *Olof Immanuel Fåhræus* (1796–1884) som styrde 1847–64, *Albert Ehrensvärd* (1821–1901) som styrde 1864–85, *Gustaf Snoilsky* (1833–97) som styrde 1885–97 samt slutligen *Gustaf Lagerbring* (1847–1921) som styrde 1897–1917.

KB hade inte någon direkt inblandning i musiklivet, mer än högst symboliskt med godkännande av offentliga arrangemang, som mellanhand vid Kungl. Maj:ts godkännande av bolagsordningen för Nya Teateraktiebolaget med mera. Att konungens representant i landsorten när han kom till Göteborg inte stod högst i hierarkin, visar de prioriteringslistor som gjordes inför olika insamlingar, se längre ner under "Donationsverksamhet", där greve Ehrensvärd kommer som nummer tre efter grosshandlarna James J. Dickson och Eduard Magnus.

Kulturliv och umgängessätt

Kring mitten av 1800-talet var det offentliga kulturlivet fortfarande dåligt utbyggt. En del publika lokaler vilka skall presenteras i nästa kapitel fanns, men de offentliga arrangemangen var oregelbundna och inte alltid av hög kvalitet. Vid sidan av det offentliga kulturlivet fanns ett privat som ofta var av högre klass. Inledningsvis nämns detta som en förklaring till varför överklassens *offentliga kulturliv* och *privata umgängessätt* behandlas under samma övergripande rubrik. Ofta kunde det vara svårt att se var gränsen gick. Beskrivningen i detta kapitel av umgängessätt får delvis en fortsättning i nästa kapitel som mer fokuseras till musikaliska salonger.

Till skillnad från huvudstaden där institutionsbildningar ofta gjordes med allmänna medel eller med medel ur hovstaten, var institutionsbildningar i Göteborg beroende av privata medel och donationer. Ett fåtal offentliga institutioner bildades också under denna tid, och främst var det Göteborgs museum som grundades

---

87. Elliot 1930 s. 147.

88. Lagerberg 1913 s. 32.

med privata medel år 1861 och fick lokaler i tidigare Ostindiska kompaniet på Norra Hamngatan. I museet fanns också ett bibliotek, som senare kom att utgöra Göteborgs stadsbibliotek och sedermera Göteborgs universitetsbibliotek. Samma år som Göteborgs museum invigdes också Dicksonska folkbiblioteket. Vid sidan av dessa offentliga institutioner kunde staden erbjuda offentliga nöjeslokaler och en del lärda bildningssällskap med spännvidd från den tidigare omnämnda Bildningscirkeln till Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället grundat år 1778. Dessa senare var emellertid intressesammanslutningar för olika grupper och inte offentliga i nutida bemärkelse. Under senare delen av seklet skulle en fortlöpande debatt äga rum om inrättandet av en fri akademi. Detta ledde så småningom fram till bildandet av Göteborgs högskola år 1891, som emellertid fick större likheter med traditionella universitet än med fria akademier. Tillkomsten av Högskolan ligger dock utanför detta arbete.

Kulturliv

Allmänna omdömen om stadens kulturliv, som har gjorts av människor med arbetserfarenhet därav, visar genomgående en kritisk attityd. Efter att ha verkat i staden under ett halvår, sammanfattade Smetana sina intryck i ett brev till Franz Liszt och berättade att invånarna hade en konståskådning som härrörde ifrån tiden före syndafloden. Mozart, skrev Smetana, var göteborgarnas avgud men inte ens förstådd. Beethoven fruktades, Mendelssohn var förklarad onjutbar och de nyare tonsättarna som till exempel Schumann kände göteborgarna inte ens till förrän Smetana hade presenterat några av dem. Smetana förklarade detta med att göteborgarna var helt hänvisade till sig själva och därför inte visste något om konst. Till största delen bestod enligt Smetana invånarna av mycket rika köpmän, som betraktade konst som något överflödigt och endast användbart till flyktig underhållning.⁸⁹

Även i sin dagbok skrev Smetana kommentarer som visar på ett visst överseende med den dåliga smaken hos Göteborgspubliken, till exempel när han var på teater:

---

89. "Die Leute hier sind noch in einer antidiluvianischen Kunstanschauung fest eingerostet. Mozart ist ihr Abgott, aber noch nicht einmal verstanden, Beethoven wird gefürchtet, Mendelssohn als ungenießbar erklährt, und die neueren kennen sie nicht, Schumann's Werke habe ich zum Erstenmale hier vorgeführt. Doch es ist zu uninteressant, über hiesige Zustände weiter reden zu wollen. [...] Die Bewohner Gothenburgs waren bis jetzt sich selbst überlassen, so daß sie gar nicht wußten, was in der Kunst vorgeht. Es sind meist sehr reiche Kaufleute, welche diese Kunst als sehr überflüssig nur in so weit trieben, um mich dieses Ausdrucks zu bedienen, als sie ihnen flüchtige Unterhaltung gewährte." (Brev från Smetana till Franz Liszt i Weimar daterat Göteborg 10.4.1857, citerat efter *Smetana in Briefen und Erinnerungen* s. 52.)

”... wo ein Dilettant, Albert Lichtenberg als Narziss auftrat. Er genügte dem hiesigen Publikum. Ich fand ihn sehr mittelmässig, und schülerhaft!”⁹⁰

Det finns många uttalanden i vitsens form om den låga nivån på kultur och bildning i staden. Ett sådant är vad domprosten Thomander sade vid ett tal till gästande danska studenter i början av år 1851: ”Göteborg är icke, men det har ett vetenskaps- och vitterhetssamhälle”.⁹¹

Ett annat känt omdöme och uttalande om kulturtillståndet i staden är vad Joseph Czapek svarade när han ombads att ställa sig i spetsen för bildandet av en musikförening, vars syfte skulle vara att uppföra musik av Händel och Bach. På detta skall Czapek ha svarat:

”Nej, Gud bevars, här finns ingen som intresserar sig för annat än Bacchus och Handel.”⁹²

Det är Göteborgshistorikern Wilhelm Berg som i sina dagboksanteckningar återger detta efter ett samtal som han har haft med sångläraren Oscar Ohlson med anledning av Czapeks inval som ledamot av Sällskapet Gnistan. Berg refererar samtalet med Ohlson om göteborgarnas ringa intresse för musiken; stora artister som violinisterna Wilhelmj och Wieniawski har fått ge konserter inför ett hundratal åhörare, de flesta musiker av rang har flyttat ifrån staden, och enda anledningen till att Czapek själv inte har flyttat till Stockholm är sonens skolgång. Berg utvecklar sina tankar till en mycket dyster bild av kulturtillståndet i staden och ger olika exempel:

”Viktor Rydberg trufdes här aldrig, han förde en enstörings lif – var visserligen högt uppburden, ej emedan man förstod honom utan emedan man var smickrad af att i samhället ega en person af hans betydelse. Sjelv klagade han öfver att icke ega en krets här, med hvilken han kunde jemnbördigt utbyta tankar, och han glädde sej åt tillfället som beredde honom en angenäm och passande ställning i Stockholm såsom professor vid Högscholan.”⁹³

Liknande var enligt Berg fallet med andra såsom till exempel författaren och litteraturkritikern Carl David af Wirsén som under perioden 1876–79 var föreläsare och museitjänsteman i Göteborg. Slutligen ger Berg en sammanfattning över sin egen forskargärning och enligt egen utsago svikna ambitioner till följd av hans överordnades bristande insikt och intresse för vad Berg sysselsatte sig med på fritiden, det vill säga *utanför* sitt uppdrag som kamrer i Bergslagernas Jernvägar AB.

---

90. ”... där en dilettant, Albrecht Lichtenberg, framträdde som Narcissus. Han dög åt publiken här. Jag tyckte han var mycket medelmättig och elevaktig.” (Smetanas dagbok 15.1.1860.)

91. Citerat efter Engström 1978 s. 113. Thomander syftade på det ovan nämnda sällskapet Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället.

92. Berg: *Gnistan-anteckningar* ..., opaginerat 25.2.1886.

93. Berg: *Gnistan-anteckningar* ..., opaginerat 25.2.1886.

S.A. Hedlund, Viktor Rydberg och Wilhelm Berg, tre intellektuella företrädare i Göteborg som alla hade stor betydelse för stadens kulturliv. (Källor: GUB, GUB och GSM)

Så länge baron Leijonhufvud och James J. Dickson var chef respektive ordförande för järnvägsbolaget, var allt frid och fröjd; de till och med uppmuntrade honom. Men när bankdirektören Theodor Mannheimer blev den mest inflytelserike mannen i företaget, började denne –

”... systematiskt motarbeta och klandra mej för det jag sysselsatte mej med något annat än det som hörde till min befattning, och sökte häfda den uppfattningen att jag ’uteslutande’ skulle egna min tid åt jernvägens tjänst, hvilket naturligtvis innebar att jag icke efter behag finge rå om den lediga tid jag egde.”⁹⁴

Wilhelm Berg hade också emot sig en trosfrände till Mannheimer, grosshandlanden Edvard Delbanco, ”hvars uppfattning af litterär verksamhet dock kan urskuldas med att han icke förstår bättre.”⁹⁵

Liknande negativa uttalanden om kulturlivet i Göteborg återfinner man genomgående i det historiska materialet. Hellander, som ingick i den Åhmanska teatergrupp där August Strindbergs Johan sökte arbete år 1872, ansåg att teaterarbetet i Göteborg var ett straffarbete där pjäserna skulle avlösa varandra i rasande fart:

---

94. Berg: *Gnistan-anteckningar* ..., opaginerat 25.2.1886.

95. Berg: *Gnistan-anteckningar* ..., opaginerat 25.2.1886.

”Göteborgssejouren tilltalade mig icke i sin helhet. Det allmänna intrycket av jämförelserna med stockholmslivet var allt för stort. Denna importerade engelska stelhets och förnämthet stod i allt för stor strid mot det glada, själsfriska livet i huvudstaden, och det affärsmässiga och dryga förakt, som publiken tyckte skänka konsten och dess utövare, kunde icke synnerligen slå an på ett ungdomligt och för sitt yrke entusiastiskt sinne. De förnämligare – det vill säga penningrikare – familjekretsarne voro i regeln stängda för scenens konstnärer, och ägde någon gång ett undantag rum, kunde man vara säker på att den inbjudande värden och värdinnan tillhörde den israelitiska rasen. Tyvärr voro dessa älskvärda kretsar ganska få. Det rika, ’engelska’ Göteborg betraktade skådespelare och aktriser med puritanska ögon – såsom histrioner.”⁹⁶

Även August Strindberg, som visserligen såg stadens potentiella möjligheter där den låg vid en vik av världshavet, stördes av denna slutenhet:

”Mörk, korrekt, dyr, högfärdig, sluten, låg den instängd mellan sin ringmur av stenknallar och gjorde honom, den livlige uppsvensken, van vid Stockholms rika och leende natur, trist. Det var en kopia på huvudstaden, men en förminskad, och Johan kände sig som överklass gentemot detta i utveckling stående samhälle.”⁹⁷

Nu var det inte bara kulturens yrkesföreträdare som beklagade sig över rådande förhållanden i Göteborg. När grosshandlarhustrun Rosa Valentin skrev till den 15-åriga dottern Charlotte, som under studieåret 1863/64 bodde inackorderad hos Bedřich Smetana i Prag för pianoundervisning, klagade hon på utbudet i staden som hon tyckte var tråkig. Musiklivet var öde, och de teaterföreställningar som gavs av Zetterholms sällskap var heller inget att ha även om folk skrek och berömde dem i tidningarna:

”Götheborgare tycka alltid bäst om medelmåttan.”⁹⁸

Skådespelaren Hellander angav ovan att de judiska familjerna i staden hade ett öppnare och mindre fördomsfullt sinnelag gentemot skådespelare. Ibland har det gjorts gällande att så skulle vara fallet över huvud taget inom kulturlivet, och Love

---

96. Citerat efter Fredberg 1977 del 3 s. 59.

97. Strindberg 1913 s. 56.

98. Brev daterat 14.9. utan år (sig. L112:2a, Valentinska familjearkivet, KB). Stavningen i original. De teaterföreställningar som gavs av Zetterholms sällskap på Nya teatern var tidstypiska folk-lustspel och komedier.

På brevet som är daterat utan uppgift om år har någon person med blyerts skrivit ”1864” som komplettering för dateringen. Detta stämmer dock ej, eftersom Charlotte med sin moster Fanny Vallentin återvände i maj 1864 till Göteborg, se brev från Fanny Vallentin till Bettina Smetanová daterat Göteborg 1.6.1864 (sig. MBS, S 217/1960) där Fanny redogör för återresan. Någon ytterligare studieresa till Prag genomförde Charlotte Valentin ej. (Obs! stavningarna Valentin respektive Vallentin, två olika släkter.)

Mannheimer förklarar detta med att judarna mer än några andra visste hur det var att vara kringresande och ej fullt accepterade av samhället;⁹⁹ judarnas rätt att fritt bosätta sig i Sverige var inte äldre än en generation. Det är ett känt faktum att många judiska släkter i Göteborg har gjort sig namnkunniga såsom främjare av musik- och kulturlivet; exempel på detta är Magnus, Fürstenberg, Valentin, Abrahamson, Pineus och Mannheimer. Men om de judiska familjerna generellt höll en högre kvalitet på sitt konstutövande är svårt att säkert uttala sig om. Conrad Pineus berättar om sitt föräldrahem:

”Den generation judar min far tillhörde var i allmänhet ej särskilt bildad, och även om jag nu, för att vara fullt opartisk, ej kan betrakta min far som en i ordets egentliga bemärkelse bildad man, kan jag dock tillägga, att han stod vida över många av sina samtida. Han spelade utomordentligt väl fiol, för att vara amatör. Redan vid sjutton års ålder spelade han Mendelssohns violinkonsert på offentlig konsert. Båda mina föräldrar hyste ett intensivt musikintresse. [...] Den tidens judar kunde nog i de flesta fall endast tyska, medan min far även behärskade engelska och franska, det sista mycket sällsynt. Tillägger jag, att min far stod främmande för litteratur och endast läste Zolas romaner och engelska tidskrifter, tror jag, att jag givit en tydlig bild av denna sammansatta natur, vars alla goda egenskaper ej ledde till lycka för honom själv eller hans omgivning. [...] Strindberg var naturligtvis portförbjuden i mina föräldrars hus. Bjørnson och Ibsen hade jag icke någon som helst kännedom om, ej heller om de andra norska författarna.”¹⁰⁰

Ytterligare en judisk självbetraktelse är den unge David Felix Bonnier, sedermera grundläggare av *Göteborgs-Posten*:

”Jag var i fredags afton på M:lle Nissens konsert. Den var för de fattige och således mycket mager och fattig på goda saker, 2 septetter istället för Ouvertyrer, Somnambula-arian, vidare en liten tysk romans, fan till strunt, och till slut en italiensk Canzonetta också betydligt smörja ’vilken hon hade den artigheten att sjunga dacapo’ fast det tåmjfan icke öppnades en mun för att be henne göra det. I öfrigt utgjordes, den aftonen som de föregående gånger hon uppträdde här, publiken till 7 åttandedelar af dels slägt dels bekanta. Det var en egen anblick att se där längs bänkräcken den där filen af långa krokiga papegojnasor tillhörande om varann gubbar, unga flickor och mogna fruar af den utvalda stammen. Då jag såg denna samling av korkade obildade menniskor, menniskor som hela årtal om inte höra någon ton, inte bry sig om någon och inte förstår någon, där hopskockade in plenum ...”¹⁰¹

---

99. Mannheimer 1980 s. 101.

100. Rosen 1946 ss. 19f respektive 48.

101. 29.8.1843, citerat ur Bonnier 1926 s. 95.

Med tanke på att Henriette Nissen, senare gift med tonsättaren Siegfried Saloman, vid denna tid var en av de mest framgångsrika svenska sångerskorna och med engagemang på operan i Paris, kan uttalandet tyckas märkligt förklenande och därmed falla tillbaka på Bonniers egen bristande omdömesförmåga.¹⁰²

Sammanfattningsvis angående de judiska släkternas kulturella insatser i stadens musik- och kulturliv kan framhållas, att flera enskilda personer gjorde stora och goda gärningar. Dock måste det också framhållas att det var insatser ifrån några enskilda i en befolkningsminoritet i staden, som genom sina ofta stora rikedomar och det faktum att de utgjorde en främmande grupp ofta blev uppmärksammade för vad de gjorde. Det är därför utan en mer ingående undersökning svårt att generalisera och framhålla judarna framför engelsmännen, tyskarna eller svenskarna. I det historiska materialet framkommer också stundtals en kritisk hållning gentemot bristande förståelse hos enskilda judar för kultur- och välgörenhetsfrågor.¹⁰³ Det fanns slutligen också i Göteborg en grupp fattigjudar, oftast bosatta i Haga där det var billigast att bo. Denna grupp växte från 1870-talet bland annat till följd av pogromerna i Ryssland. Då denna invandring av fattiga judar hotade att rubba majoritetsförhållandet i den mosaiska församlingen till de förmögnas nackdel, förvägrades fattigjudar att skriva in sig i sin egen församling. De tvangs istället skriva in sig i kristna församlingar, men hamnade där i den så kallade obefintlighetsboken tillsammans med baptister, metodister, försvunna människor och andra avvikande.¹⁰⁴

Under den aktuella undersökningsperioden finns det flera exempel på kulturella motrörelser som alla är uttryck för en slags opposition till det rådande kulturlivet och kulturklimatet i Göteborg. Vi kan kalla dem för kottaribildningar eller intellektuella diskussionsklubbar. Vi kan också se dem som offentlighetsyttringar. Den verksamhet som dessa grupper hade, de diskussioner de förde och de synpunkter de stundom förde fram är uttryck för några intellektuellas behov av att få diskutera och ventilera ämnen som var omöjliga att föra fram inom mer samhälleligt acceptabla forum. De är också exempel på behovet av ett forum för den fria tanken och det ocensurerade ordet. De tre exempel på offentlighetsbildningar och oppositionella rörelser som här skall uppmärksammas var en tidskrift samt två sammanslutningar.

Enligt Frans Hedberg, erfaren teaterman och senare samhälls- och kulturdebattör bland annat genom sin delaktighet i *Tidning för theater och musik* år 1859,

102. *Neue Zeitschrift für Musik* nämnde i en kort notis 15.6.1843, det vill säga samma sommar som Bonnier uttalade sig om henne, Henriette Nissen som en av de nu levande främsta sångtalangerna (NZfM, band 18 nr 48, 15.6.1843).

103. Se ovan Wilhelm Bergs kritik mot Theodor Mannheimer. Se också Raphael 1965 s. 132 angående Morris Jacobson, Geskel Salomans svärfar, som trots en stor förmögenhet aldrig gjorde en donation. "I Göteborg, där alla enskildheter inom bekantskapskretsen ingående brukade diskuteras, talade man mycket därom."

104. Nyström 1980 s. 67.

hade tillkomsten av tidskriften *Skarpskytten* sin grund i ständiga diskussioner om nivån på de teatersällskap som gästade staden. ”Det klandrande partiet hade till sin banérförare Handelstidningen, och det hvitlimmande en annan tidning benämnd Götheborgs-Posten – hvars uppgift för öfrigt var att hvitlimma allting, utom de liberala idéerna och deras målsmän inför allmänheten.” Men den kritik Handelstidningen levererade var enligt mångas åsikt alldeles för beskedlig, ”och att det därför inte kunde skada om inom pressen en organ uppstode, som talade lite mera öppet ut sin mening och kunde göra till sin uppgift hvad en större tidning mången gång hvarken kan eller bör, att fästa sig vid småsaker som dock ibland betyda så mycket, och leda betraktarens blickar just till felet uti det stora. På detta sätt uppstod en liten kortlifvad tidning med många brister, men med godt gry uti sig – och dess namn var ’Skarpskytten’.”¹⁰⁵

Detta uppger alltså Frans Hedberg, och han borde veta. I det exemplar av tidskriften som finns på Kungliga biblioteket har Birger Schöldström antecknat att tidningen gjordes av Jonas Philipsson med biträde av Mauritz Liberg och Frans Hedberg.¹⁰⁶ Tidskriften trycktes på N.J. Gumperts tryckeri och hade dessutom viss anknytning till Handelstidningen.¹⁰⁷

Vad utgivarna av *Skarpskytten* avsåg med sin tidskrift, var just att skjuta skarpt. Namnet var naturligtvis taget efter den nationella och folkliga försvarsorganisation som syftade till folkbeväpning mot *yttre* fiender. Men redaktionen för tidskriften deklarerade i sin programförklaring i första numret att det också fanns *inre* fiender att bekämpa, och att dessa var de farligaste. ”Bland dessa fiender, räkna vi, utom *det förlegades* kämpar, äfven de många *oskick* och *kräftskador* som betunga samhället.”¹⁰⁸ Skrivelserna, som var i form av artiklar, noveller med lätt omskrivning av verkligheten, samhällssatiriska vitsar med mera, utgjorde en kraftig vidräkning med hela det göteborgska etablissemanget så som just en kulturtidskrift kan göra genom att skildra kulturens ställning i skottgluggen mellan samhällsekonomi och social realism. Vad tidskriften framför allt gav uttryck åt, var en tro på intellektet; i en spalt med sentenser under rubriken ”Drufhagel” gjordes läsaren bekant med följande:

”Hvad är Rätt och Sanning? *Svar. Ord.*”¹⁰⁹

I båda de två nummer av tidskriften som finns bevarade på Göteborgs universitetsbibliotek, finns förslag till ny folksång införd. I båda fallen skulle dessa förslag,

105. Hedberg 1857–58 s. 329. Den *Götheborgs-Posten* som nämns är inte samma tidning som senare uppstod år 1859 (se Lundstedt 1902 s. 81).

106. Lundstedt 1902 s. 83. Se också i Kronlund 1989 s. 27 om Frans Hedbergs polemiska läggning.

107. Detta framgår av informationen under ”Anmälan” i nr 3 av tidskriften, 14.5.1851.

108. *Skarpskytten* nr 1, 23.4.1851.

109. *Skarpskytten* nr 3, 14.5.1851.

under en politiskt mer restriktiv period, karakteriseras som samhällsomstörtande. Den ena folksångens första strof lyder:

”Bevara, Gud, vår pung!
Knyt handen om vår pung!
Emot vår kung!
Million uppå million
Begär han från sin thron,
Förutan all pardon:
Skydda vår pung!”¹¹⁰

I en annan artikel skildrades genom den tacksamma berättandeformen ”resbrev” en vandring genom staden, naturligt nog utefter Hamnkanalen. Den berättande, en litteratör, omtalade för sin onkel hur magnifikt allting var, ja så magnifikt, snörrätt och reguljärt att ögat nästan tröttnade vid anblicken. Den berättande beskådade den ståtliga och nybyggda Börsen och fann en motsättning mellan gudarna och gudinnorna som presiderade *över* pelarraden och de proletärer som satt *under* pelarraden på börstrappan. ”Jag genomströfvar vidare en mängd andra gator, ständigt riskerande att knuffa omkull någon djupsinnigt kalkylerande köpman eller sjelf blifva omkullskuffad af någon *ferm* handelsexpedit.” Den berättande blev alltmer vilsen i en stad som var alldeles för fin för att kunna trivas i. ”Då just i grefvens stund mötte mig en gammal bekant – en litteratör, som jag – hvilken först nyligen slagit ned sina bopålar i ’den engelska staden’.” Den tillfällige besökaren blev med ens lugn och hälsade på sin bekant genom att travestera Tegnér:

”Nå det var då bra, att jag träffade åtminstone *en* krydda bland alla dessa specierier.”¹¹¹

Likartat med *Tidning för theater och musik* blev också *Skarpskytten* ett tillfälligt bidrag till kulturdebatten. Tidskriften existerade endast under våren 1851 och kom bara ut i fyra nummer.

Den man som bar huvudansvaret för *Skarpskytten*, Jonas Philipsson, var delaktig i de intellektuella och kulturella kretsarna i staden och deltog i det sällskap som regelbundet träffades på *Rubensons café*, ett av de många schweizerier som fanns i Göteborg. Dessa utskänkningsställen fick ofta formen av herrklubbar där det förutom kaffe och bakelser också förtärdes spritdrycker och röktes tjocka cigarrer.¹¹² Rubensons skilde sig dock från de andra. Kaféet låg i hörnet av Östra Larmgatan och Drottninggatan, således i Bloms lokaler, och hade senast drivits

110. *Skarpskytten* nr 3, 14.5.1851. Den första strofen till det andra förslaget för ny folksången lyder: Bevara Gud vår sömn,/ Gör lång vår rara sömn,/ Lefve vår sömn!/ Ty det i bibeln står:/ Den syndar ej som går/ Och sofver år från år – / Lefve vår sömn! (*Skarpskytten* nr 4, 7.6.1851)

111. *Skarpskytten* nr 4, 7.6.1851.

112. Krantz 1954 s. 22.

av Frans Cabré, musikediktör på Kungl. Göta artilleriregemente och klarinettist, varför stället också kallades för "Klarinetten". Cabré överlät stället, bland annat för att helt ägna sig åt sitt utskänkningsställe på Lorensberg, till Rudolf Rubenson som drev det med sin son Mauritz. Mauritz Rubenson var en duktig och populär konditor, kallades av sina stamkunder för "Jabals", men hade också litterära ambitioner, vilka han småningom lät ta överhanden så att han under en lång period senare var känd och legendarisk journalist såsom "Handelstidningens flygande".

Redan under 1850-talet samlades runt Rubenson och i dennes lokaler några ur stadens litterära och kulturella elit. "Deras antal har, gudnås, aldrig varit stort i Göteborg, men de få, som funnos, förstodo att här åstadkomma ett umgänge."¹¹³ Som spiritus rector kallades Israel Sandström och vidare ingick aktören Frithjof Raa, Viktor Rydberg, Axel Krook, Jonas Philipsson, Birger Schöldström och Karl Lidberg.¹¹⁴

I början av 1860-talet bildades av denna krets sällskapet *Vargklyftan*. Förutom de ovan nämnda ingick också litteratören Victor Sjöberg och fotografen Aron Jonason.¹¹⁵ Namnet hade ingenting att göra med von Webers *Friskyttan*, även om detta var ett verk i tiden, utan hade den enkla förklaringen i att sällskapet en afton hade gått för att besöka artisten F.W.C. Schenström som på en gård på Sillgatan uppträdde med två attraktioner. Den ena var hustrun som klarade av att ligga på rygg med ett städ på magen och låta besökarna hamra allt vad de orkade. Den andra attraktionen var ett par vargar som ylade när de fick lite mat. Efter besöket gick sällskapet tillbaka till Rubensons, tog en sexa och bestämde sig för att bilda sällskapet *Vargklyftan* och att de själva skulle benämnas vargar.

Sällskapet *Vargklyftan*, som var aktivt under några år på 1860-talet, blev aldrig ett litterärt och kulturellt sällskap så som *Sällskapet Gnistan* var, vilket bildades år 1878. I stället var det ett mer studentikost sällskap som under förtäring av mat och dryck presenterade galna idéer och upptåg. När till exempel järnbanorna låg i tiden år 1862, hade vargarna ett eget "jernvägsmöte", där de med projektteckningar, kostnadsförslag med mera övervägde en järnvägsanläggning mellan Hôtel Prins Carl och Lorensberg. Sällskapet blev en parentes men inneslöt ändå under sin tid uppåt 60 personer ur en konstnärlig och intellektuell elit. Även resande och besökande personer som var av betydelse valdes in i sällskapet som därigenom bland annat hade sångarna Oscar Arnoldson och Conrad Behrens, konstkritikern Lorenz Dietrichson, balettmästaren Anders Selinder, skådespelarna Ferdinand Thegerström och Frans Hodell, skalden Carl Snoilsky samt violinisten Ole Bull som medlemmar.¹¹⁶

113. Cederblad 1884 s. 34.

114. Schöldström 1888 ss. 87f.

115. *Säningsmannen* 25.6.1910.

Större intelleuell tyngd än *Vargklyftan* hade då *Det diskuterande sällskapet*, vilket bildades av S.A. Hedlund, Viktor Rydberg och C.S. Warburg vintern 1861/62.¹¹⁷ Förutom grundarna ingick läraren och rektorn C.J. Meijerberg, museiintendenten A.W. Malm, konstnären Geskel Saloman, predikanten M.R. Henriques, rabbinen M. Wolff, advokaten A. Philipsson, politikern Carl Herslow med flera. Den senare har i brev till Karl Warburg berättat om hur sällskapet varje lördagskväll träffades hemma hos varandra. Det var ett roterande ordförandesällskap som sammanföll med värdskapet, och det var också värden som formulerade aftonens diskussionsämne som kunde vara "Kan äktenskapet anses såsom ett för framtiden bestående institut?"¹¹⁸ Enligt Geskel Saloman kunde vad som helst diskuteras, "kommunismen, Darwins teorier, det fulas berättigande i konsten o.s.v."¹¹⁹

Warburg karakteriserar sällskapet som "ett andligt salt i den stora handelsstaden".¹²⁰ Att det levde och hämtade sin näring i att vara en rörelse i opposition, visas av det faktum att det dog ut i samma stund som det institutionaliserades och öppnades för allmänheten att deltaga som passiva åhörare, eftersom ryktet om sällskapet hade spridit sig. Från att ha varit en informell herrklubb där det diskuterades och åt och dracks, blev det ett officiellt lärt sällskap där det ursprungliga och friska hade försvunnit. Efter några möten inför publik på Börsen avvecklades *Det diskuterande sällskapet*.¹²¹

Umgångessätt

Den umgängesform som var rådande i Göteborg under 1800-talet, och den term som användes för detta, var *kalas*. En av de många som har berättat om det är Edvard Beckman i *Göteborgs gräddle, förr och nu. Mysterier af en gräddling*. Beckman, som karakteriserade sig själv som en "gräddling", kom ifrån de rika familjerna men slarvade bort sina pengar och fick uppleva kylan när han fattig slängdes ut ifrån gemenskapen med de övriga rika. På dessa människor tog han en gruvlig hämnd med sin pamflett där han avslöjade allt vad han visste. Han började sin beskrivning av tillståndet i staden vid början av seklet:

---

116. Schöldström 1888 ss. 93–97.

117. Framställningen av *Det diskuterande sällskapet* grundar sig på Warburg 1900 ss. 7–11.

118. Warburg 1900 s. 10.

119. Raphael 1965 s. 124.

120. Warburg 1900 s. 8.

121. Detta var enligt Warburg år 1864 eller på nyåret 1865, se Warburg 1900 s. 10. *Det diskuterande sällskapet* var enligt Warburg den förebild som Viktor Rydberg hade när han i *Vapensmeden* skildrade samfundet Fritt ur hjärtat, se Warburg 1900 s. 11.

”I Götheborg fanns då för tiden ingen theater, intet hôtel, ingen restauration, ingen vettenskaps eller konstskola, inga promenader, intet badhus och ingen ridskola; men ändå vistades och framlefde inom denna stadens portar, ganska många familjer, som egde 30–40, ja till och med 70 tunnor guld. Det enda nöje, den enda rekreation dessa guldtunnor tilläto sig, var invitationer till hvarandra: Man bjöd och bjöds på mat och dryck, och vid denna tid gjordes i Götheborg den stora uppfinningen, af det feta och suffisanta ordet *Kaläs*, hvilket ännu bibehållit sig der, till mycken fågnad och stort åtlöje, för de mer bildade, men litet afundsjuke Stockholmsboarne. Kalaserne blefvo Götheborgarnes medel, Götheborgarnes passion och Götheborgarnes olycka. Kalaserne blefvo epidemiska, och hade Götheborgarne då för tiden varit så kloka som nu, så hade de i tid dragit en kordon kring det första kalaset, och förordnat karantäns-anstalter för att utestänga den åkomman så, som de nu utestänga koleran.”¹²²

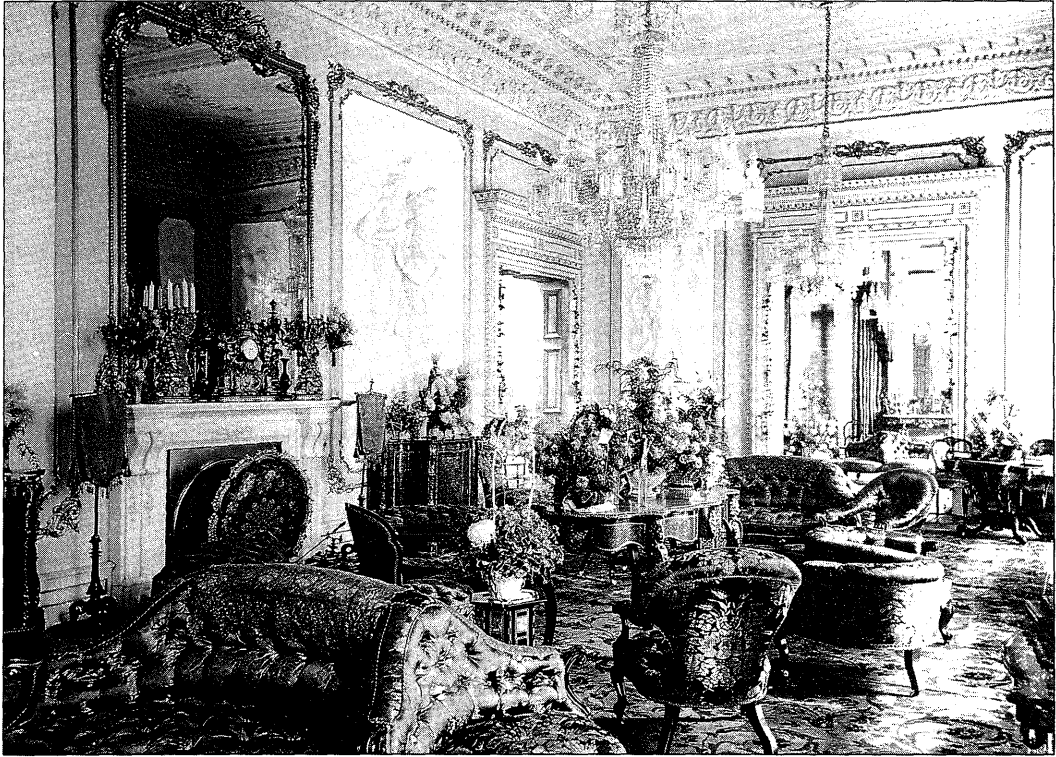
Det är tydligt att det bland de rikare familjerna fanns en tudelad uppfattning om umgängessätt och kaläs, å ena sidan en mer återhållsam och puritansk syn möjligen grundad på en social och religiös övertygelse, och å andra sidan en mer frejdig och konsumtionsglad inställning, sannolikt till följd av en inte obetydlig nyrikeedom. Detta var en internationell företeelse som också visar sig i andra studier och hade samband med den internationella kapitalismens utveckling med ökade vinster och upplagrade rikedomar i kombination med ett ökat tryck inom den sociala gruppen för vad som ansågs nödvändigt.¹²³

Inom konst och heminredning är det tydligt i övergången ifrån biedermeierstilens konstfullt utsirade men samtidigt återhållna måttfullhet till det senare 1800-talets överlastade hem där en ”horror vacui” var en slags ledstjärna för att fylla varje tomrum, om inte annat så för att visa att man hade råd. I värnandet om familjen och hemmet sågs omvärlden som hotfull och tunga draperier hängdes upp för fönstren. Detta bidrog också till att skapa en intim salongsmiljö, och musikforskarna Ballstaedt och Widmaier vill framhålla den ”ateljéstil” som gestaltade sig i salongsinredningen med en målerisk ordning med många stilblandningar och ostentativa samlingar av konstföremål av skilda slag.¹²⁴

122. Beckman 1851 s. 11. Stavningarna är i original. C.R. Prytz har i sitt exemplar av boken förtydligat att 1 tunna guld var ett dåtida mått som motsvarade 16.666 $\frac{2}{3}$ rdr banko, senare 66.666,67 kr, se Prytz 1913, handanteckningar s. 3. Angående källkritisk diskussion av Beckman 1851, se ovan sidan 41.

En annan person som i litterär form tog upp samma ämne ett halvt sekel senare var Sophie Elkan. Elkan växte upp i ett burget köpmanshem vid Östra Hamngatan och skrev under pseudonymen Rust Roest *Säffe, Kurt & Co* där hon starkt kritiserar Göteborgs-societetens liv på 1890-talet. Hon själv är också med i romanen: ”Särskilt fyllig är bilden av henne själv i huvudpersonen, den unga stockholmskan fru Wanda Kurt”, se artikeln ”Sophie Elkan” i SBL band 13 ss. 348–357.

123. Jämför också Ballstaedt och Widmaier 1989 ss. 186ff. samt Hobsbawm 1994 ss. 314f.

Stora salongen i Oscar Dicksons bostad vid Gamla allén/Parkgatan 2. Foto från omkring 1900. (Källa: GSM)

Vi har tidigare sett hur Oscar Ekman tog avstånd ifrån den ohämmade lyx några vältrade sig i; en annan som gjorde likadant var Carl Gustaf Prytz, grosshandlare och bland annat ledamot av styrelsen för Nya teatern.

”Enkelheten uti lefnadssättet hade under min barndom ej ännu hunnit öfvergå till den nu för tiden rådande lyxen, nyttig om den utvecklas af samhällsmedlemmar som genom sin ekonomiska ställning dertill äro berättigade, men samhällsförstörande när den utgår från en klass der fäfangan nedlagt sina olycksbringande frön som icke kan frambringa annat än en svag och tvinande vext, som lätt sprider sin sjuklighet över hela samhället. Champagnen som nu flödar i hvarje samqväm, var under min barndom föga känd, och det antal som

124. Ballstaedt och Widmaier 1989 ss. 186ff. Se också Frykman/Löfgren 1979 till exempel ss. 104–110 men även annorstädes, till exempel s. 199 i diskussionen om den skamliga sexualiteten, som tog sig uttryck i möblemanger, där stolsben skulle döljas med tunga överdrag för att förhindra olämpliga associationer. För en mer teoretisk och ideologisk diskussion om familjens och hemmets utveckling, se Habermas 1984 ss. 62–71 ”Den borgerliga familjen och institutionalisering av en publikrelaterad privathet”.

nu räknar sig till gastronomer, gourmeter och gourmander har aldrig varit större än nu.”¹²⁵

Som den vinddrivne gräsänkling Smetana var under sin period i Göteborg, blev han ofta hembjuden till de rikare familjerna i staden. Där fick han lära sig att deltaga i kalasandet och skrev i sina dagböcker om detta. Den 10.1.1860 var han hos Lange på –

”... grosser Kalás, d.i. Hausball mit gutem Soupér.”¹²⁶

Två veckor senare:

”Grosser Kalas i.e. Hausball bei Fürstenberg. Es war nicht so langweilig, wie sonst, u. dauerte bis 2 Uhr früh.”¹²⁷

Två dagar senare:

”Bei Abrahamson grosses Dinér. Mir wurde durch die vielen Skol sehr unwohl, so daß ich vom Tisch weggehen mußte, und nach Hause mich begab, um mich niederzulegen.”¹²⁸

En dag senare:

”Bei Robinson grosser Ball. Diesmal habe ich mich doch wenigstens mit einigen Damen unterhalten, obwohl ich weder getanzt noch Karten gespielt habe.”¹²⁹

Som framgår av Smetanas formuleringar var han kluven inför det myckna kalasandet och inte minst drickandet. Ofta skrev han i dagboken liknande kommentarer som:

”Zu Tisch bei Herr Melin, – ein Herrndinée – Abends kamen dann die Damen nach. – Es ging ziemlich fad zu, wie fast immer. Die Alten spielen Karten, u. die Jungen langweilen sich auf verschiedene Weise.”¹³⁰

Av dagböckerna framgår att Smetana inte var speciellt road av detta sällskapsliv, men, – skriver Smetana, man måste alltid följa inbjudan, om man inte vill sära värdfolket.¹³¹ Ibland kan man emellertid också förstå att Smetana var djupt

125. C.G. Prytz, *Minnen och anteckningar 1882–1897*, citerat efter Söderpalm 1984 s. 63.

126. ”...stort kalas, dvs. bal med god supé.” (Smetanas dagbok 10.1.1860.)

127. ”stort kalas, dvs. bal hos Fürstenberg. Det var inte lika långtråkigt som annars och varade till kl. 2 på morgonen.” (Smetanas dagbok 25.1.1860, understrykningen i original.)

128. ”Hos Abrahamson stor middag. Jag blev genom det myckna skålandet mycket dålig, så att jag var tvungen att lämna bordet för att gå hem och lägga mig.” (Smetanas dagbok 27.1.1860.)

129. ”Hos Robinson stor bal. Den här gången har jag åtminstone samtalat med några damer, fastän jag varken dansade eller spelade kort.” (Smetanas dagbok 28.1.1860.)

130. ”Till bords hos herr Melin, en herrmiddag, senare på kvällen kom damerna. – Det var tämligen tråkigt som nästan alltid. De gamla spelade kort och de unga hade långtråkigt på olika sätt.” (Smetanas dagbok 15.2.1857.)

Interiör från konsul A.O. Anderssons bostad, Parkgatan 1, år 1890. (Källa: GSM)

smickrad över att få umgås med det allra översta skiktet inom staden, till exempel när han hade varit på "Grosser Kalás" hos Eduard Magnus och spelat whist med S.A. Hedlund och Geskel Saloman och dessutom lärt känna den ryske konsuln, det vill säga Oscar Ekman. "Die Gesellschaft war sehr glänzend."¹³²

Att även personer ur de berörda familjerna kunde känna sig tveksamma inför umgängessättet med dess bundna former, och att det ansågs som självklart att svara Ja på inbjudan, framgår av följande formuleringar ur Rosa Valentins brev till systemern Fanny:

"... jag hör just nu af Sophie att det förestår oss en middag hos Eduard Delbanco på trettondagen – jag tycker att det är så rysligt tråkigt att gå bort. Gud välsigne alla kalaser, jag wille så gerna gått på theatern den dagen, but what is to do?"¹³³

131. Smetanas dagbok 15.10.1859 ("... indess muß man für immer der Einladung folgen, will man sie nicht beleidigen.")

132. "Sällskapet var mycket glänsande." (Smetanas dagbok 21.3.1857.)

Även änkan Fröjda Benecke ger uttryck för samma leda vid kalasen och för de bundna umgängesformerna när hon i ett brev år 1865 till Smetana berättade att hon hade det stilla i huset utan besök eftersom hon själv aldrig ordnade fester, och utan inbjudan kommer ingen på besök. Men för Fröjda kunde det kvitta lika.¹³⁴

Den rikedom som uppvisades vid de middagar staden arrangerade vid kungabesöken, skilde sig inte nämnvärt från vad samma familjer exponerade utan kunglig närvaro. Polismästaren Anders Oscar Elliot, som genom sitt äktenskap med Hulda Hasselblad var svåger med Viktor Rydberg, kom till Göteborg år 1867. Elliot berättar i sina memoarer att det särskilt under de goda åren på 1870-talet var stora fester.

”Festligheter, middagar och baler avlöste varandra under den s.k. säsongen i en nästan oavbruten följd. Varje familj, som var något mån om sitt anseende, ansåg sig böra åtminstone en gång under vintern i sitt hem giva en bal, till vilken icke blott den dansande ungdomen utan även familjens hela övriga umgänge inbjöds. Nutidens små danstillställningar kunna ej jämföras med dessa bjudningar. Gästernas antal översteg vanligen hundratalet, och dansmusiken utfördes av en orkester på fyra till sex musikanter, helst under anförande av 'Meyers Andersson', en å konsul Carl Meyers kontor anställd, ovanligt musikalisk kontorsvaktmästare. Tryckta bjudningskort voro en då okänd sak, men betjänten i huset eller en vaktmästare skickades omkring med bjudningslistan och framförde bjudningen muntligen. [...] Våningarna voro också avsedda för dylika fester med stora rum och salar, som tilläto åtskilliga tiotal dansande par att obehindrat röra sig där, och supén, som serverades, var i stil med det övriga.”¹³⁵

Magnus Lagerberg hade egna minnen av den herrmiddag J.W. Wilson regelbundet bjöd på den 1 januari varje år och då all maten hade inhämtats från Hull, ”det utsöktaste som för penningar kunde erhållas.” Vidare berättar han att handlare normalt hade sina egna privata vinkällare och att inköpen till dessa gjordes i utlandet med de fartyg handlarna bedrev köpenskap med. Det var inte ovanligt att värdet på dessa vinkällare uppgick till 20.000–30.000 kr.¹³⁶

Regelbundet återkommer Lagerberg till dryckesvanorna, vilka han hävdade var betydligt måttfullare under 1860-talet än tidigare under till exempel 1830-talet. Vid den tiden drack inte herrarna champagne och lättvin till maten

133. Brev daterat 3.1.1864 (sig. L112:2a, Valentinska familjearkivet, KB). Fanny Vallentin bodde tillsammans med systerdottern Charlotte Valentin hos Smetana i Prag.

134. Brev från Fröjda Benecke till Smetana daterat Göteborg 28.10.1865: ”Sonst kann ich Ihnen nichts erzählen denn hier in unserem Hause ist sehr still, wir haben selten Besuche da wir keine sogenannte Abfütterungs-Gesellschaften geben, und die lieben Leute kommen ohne Einladung nicht, nun ich tröste mich, meinerwegen können sie wegbleiben.” (sig. MBS, S 217/551)

135. Elliot 1930 ss. 138f.

136. Lagerberg 1914 ss. 73, 146 respektive 39.

Olof Wijks d.y. bostad vid Lilla torget 1. I förgrunden står en flygel. Foto av Caroline Gaudard mitten av 1890-talet. (Källa: GSM)

utan madeira och portvin, och det var många som bokstavligen hamnade under bordet:

”Jag frågade von Schoultz om historien var sann och erhöll svaret: ’Ja visst, ty jag var den som tålde minst, men det dröjde ej länge, förrän jag under bordet hade *fullt* sällskap i detta ords *fullaste* mening.’”¹³⁷

Om nu Lagerberg hävdade att dessa dryckesvanor hade avtagit under den period som är aktuell för denna skildring, hade polismästare Elliot andra erfarenheter:

”Vid en något så när bättre festmiddag upptog matsedeln en massa rätter mat, och till varje rätt serverades som oftast olika viner. Jag har just nu framför mig en matsedel från denna tid, som upptager tolv rätter mat och tio olika sorters vin. Vid dessa middagar, i synnerhet om gästerna uteslutande hörde till det manliga släktet, gick det hett till. Det var icke ovanligt, att vid middagens slut några av gästerna icke kunde utan hjälp resa sig från bordet, jag erinrar mig till

137. Lagerberg 1914 ss. 146f. Kursiveringarna i original.

och med ett fall, då två av gästerna lågo under bordet. Detta väckte dock inte någon anstöt, och det var icke långt ifrån, att det ansågs hedrande för värden och hans viner, att så många som möjligt av hans gäster befunno sig i detta tillstånd.”¹³⁸

Innan vi skall studera umgängeslivet inom medelklassen skall en matsedel från en mindre och tämligen representativ middag hos en rikare familj återges. Uppgifterna är från fru Caroline Wijks (fru Olof Wijk d.y.) förda bjudningsjournal i oktober 1871. Denna middag var bara en av fyra liknande som Olof och Caroline Wijk bjöd på under halvannan månad.

”Hummingsallad, Grönsoppa, Släthvar, Engelsk skinka & hönsfricassé, Fårsadlar, Spenat, Sockerärter, Tryffelcroquetter, Ostron & fiskfärsstufning med tårtdeg omkring, Rapphöns & sallad, Gelée med bakelsekorg, Citron samt jordgubbs- & vanilleglace, Frukt från Öfverås.”¹³⁹

Av familjen Wijks kassaböcker framgår också att ”Caroline för hushållet” tog ut cirka 500 kr varannan vecka, vilket belopp kan jämföras med två normala årslöner för kvinnliga industriarbetare. Detta belopp har med stor sannolikhet enbart varit för mat. Övriga utgifter såsom för gasräkning, arvoden till tjänstefolk, galoscher, tandborste och så vidare står dessutom upptagna för sig.¹⁴⁰

Caroline Wijks svärmor, änkefrun och kommerserådinnan Hilda Wijk, var kusin till konsul C.G. Prytz och ingick i dennes närmsta umgängeskrets. Etnologen Kristina Söderpalm har utifrån bevarade bjudningskort rekonstruerat denna umgängeskrets som inkluderade familjer ur släkter som Dickson, Gibson, Keiller, Kjellberg, Röhss och Wijk och därmed utgjorde en del av stadens högsta societet. På samma sätt har Söderpalm utifrån fadderlistor sammanställt kretsen kring grosshandlaren Oscar Hertzman och finner mellan dessa båda grupper inga eller få beröringspunkter av gemensamma vänner, även om den senares vänner kunde vara väl så etablerade och förmögna.¹⁴¹

Naturligtvis är det inget anmärkningsvärt i detta utan tvärtom ganska allmänt giltigt med olika umgängeskretsar, men Söderpalms undersökning är ändå av intresse för att visa på de olika kretsar som fanns i staden och de därmed olika intressegrupperna. Vidare kan man se att kretsen kring Prytz utgjordes av släkter som i staden existerade i andra- och tredjegeration. Den tradition dessa hade av att ha varit med i uppbyggnaden av stadens rikedomar, tillsammans med den styrka en hög ålder i sig kan åtnjuta och slutligen deras faktiska ekonomiska styrka, gav dessa släkter en nimbus av *börd*. Ett halvt sekel efter borgarklassens

138. Elliot 1930 s. 140.

139. Wijkska familjearkivet: *Förteckningar över middagar givna i Göteborg 1871–94*, 17.10.1871 (sig. A 265, GLA). Caroline Wijk var dotter till James J. Dickson och Eleonore f. Willerding.

140. Wijkska familjearkivet. Wijks kassaböcker till exempel maj–december 1872 (sig. A 265, GLA).

141. Söderpalm 1984 ss. 115ff.

etablering i Göteborg, hade således en ny bördsaristokrati uppstått kring familjer som etablerat sig i ett tidigare skede och där de första miljonerna redan var intjänade.

Ett exempel på en umgängeskrets inom medelklassen, det vill säga långt ifrån både Prytz och Hertzmanns, var den man mötte i Peter Lamberg's barndomshem. Peter Lamberg (1857–1924) blev senare i livet stadsnotarie och senare borgmästare i Göteborg och var den som tillsammans med Herman Mannheimer verkade för att Konserthuset på Heden och Göteborgs orkesterförening kunde komma till stånd år 1905. Lamberg's far, Jonas Casten Lamberg, var kyrkoherde i Christinæ församling och skilde sig från sina kolleger, vilket han också fick mycket kritik för, genom att inte dela de schartauanska värderingarna att det var syndigt med teater och musik. Familjen Lamberg är intressant för denna studie, därför att den utgjorde ett exempel på den bildade medelklass som var ett stöd för orkesterverksamheten på ett annat sätt än vad donatorerna var. Kyrkoherde Lamberg taxerades år 1862 för en årsinkomst om 7.000 kr,¹⁴² och sonen som från år 1869 var en flitig besökare på det mesta av vad som erbjöds av opera och konserter, satt genomgående på "Galleriet" längst upp på Nya teatern för 50 öre biljetten. De bästa platserna kostade i allmänhet 3 kr.¹⁴³ Över huvud taget beskriver Peter Lamberg vardagslivet och familjens möjligheter till kostsamma nöjen som betydligt begränsade.

Peter Lamberg skilde på de enklare bjudningarna och de större som ägde rum mera sällan. Inför de enklare:

"... sändes ofta jag på Lördag eftermiddag såsom bud med förfrågan, om de ville komma hem till oss på Söndag kväll. Och så kommo de på Söndags eftermiddag, damerna kl. 6, herrarne i allmänhet något senare. Det bjöds té med kakor, frukt och sylt, punsch för herrarne. Man pratade och diskuterade, hemma hos oss förekom nästan aldrig kortspel, man musicerade efter råd och lägenhet. Och så blev klockan 9, då en enkel, men alltför lätt supé serverades med snaps och öl. Och därefter begåvo gästerna sig hem, så att det hela i allmänhet var över vid 10-tiden."

Inför de större bjudningarna togs överdragen bort från möblerna. Detta var något mycket ovanligt, och även Conrad Pineus, som växte upp i ett rikt grosshandlarhem, talar om "överdragens tidevarv" och berättar att han som barn inte såg det riktiga tyget på möblerna mer än tio dagar om året. Till detta tidevarv hörde också gångmattor som var utlagda över de finare mattorna.¹⁴⁴ Men tillbaka till Lamberg's, nu vankas det bättre bjudning:

---

142. GHT 26.8.1862.

143. Lamberg 1924 s. 68.

144. Rosen 1946 s. 54.

”Den bästa servisen framtofs och torkades. En kokerska engagerades för köket och vaktmästare för serveringen (härtill användes i regel stadstjänare eller polisvaktmästaren Olsson). Bjudning utsändes genom en vaktmästare åtta à fjorton dagar i förväg. [...] Gästerna infunno sig kl. 7 och placerades efter rang och ålder i olika rum och soffor, ungdomen gärna i ett rum för sig. Därefter börjades med théservering, islagna koppar på bricka. Efter denna introduktion bjödos gärna herrarne in i ’mannens’ rum för att få ett glas punsch eller möjligen också toddy – grogg var ännu ej uppfunnen. I hem med mera fria vanor ordnades kortbord för några av de äldre gästerna. Musik exekverades i mån av tillgång på spelande – gärna någon gammal ouvertyre à quatre mains – och sång om sångkunniga funnos bland gästerna. [...] Så gingo timmarna, för de livliga fort, för de mindre livliga långsamt, tills kl. 11 à 11.30 värden anmodade herrarne att bjuda damerna armen och föra dem ut till supé, som alltid var ’gående’. D.v.s. det arrangerades tillfälliga småbord både i matsalen och i angränsande rum [...]. Supén började med ett storartat smörgåsbord, med snaps, som jämväl njötes av åtskilliga damer, samt öl och porter. Därefter gärna en fiskrätt, därpå mellanrätt, ofta mockturtle, därefter fågel, vildt eller gås, och slutligen, om det skulle vara riktigt fint, ’äkta’ vingelé med bakelser. Till allt detta serverades rhenskt vin, bordeaux samt sherry och portvin. Då alla blivit väl mättade och otörstiga, ålåg det den herre, som fört värdinnan till matsalen, att med några ord frambara gästernas tack för maten. Några andra tal förekommo i allmänhet icke. Så fördes damerna åter in i salongen, tackades värdfolket för maten, och omedelbart därpå, alltså omkring kl. 1 på natten, togs avsked, och samtliga vankade hem mätta och stinna för att söka en i regel rätt så sömnlös vila. D.v.s. de unga herrarne gingo till en eller annan kamrat för att under ett ofta nog så långt och ingalunda spritfritt nachspiel smälta maten och resonera om aftonens begivenheter. Ja detta voro de festliga tillfällena i familjelivet, som dessemellan var, hemma hos de mina, nog så enkelt, med välling och ölsupa rätt ofta till middag samt tunndricka eller ölost på kvällarne.”¹⁴⁵

Att sällskapslivet i mycket styrdes av den sociala konvensansen beskriver Kristina Söderpalm utifrån Maria Scholander-Hedlunds minnesanteckningar. Maria S.-H. gifte sig år 1878 med S.A. Hedlunds son Torsten Hedlund. Kostnaderna för bröllop och utstyrelse uppgick till 6.500 kr av vilket brudens far, arkitekten och professorn Fredrik Wilhelm Scholander, betalade 5.500 kr, en summa som enbart med 500 kr understeg hans årslön vid Konstakademien i Stockholm.¹⁴⁶

145. Lamberg 1924 ss. 52ff. Ölsupa (eller också Ölsoppa) lagades genom att koka svagdricka med kardemumma och ingefära samt blanda denna dricka med en mjölk- och vetemjölksredning och därefter sötning av sirap eller socker. Detta äts ofta med rostat eller stekt bröd. Ölost är en varm dryck där man blandar kokt mjölk med kokt dricka eller öl. Båda rätterna var vanliga förr. (Björklund 1857 ss. 27 respektive 28.)

146. Söderpalm 1984 s. 93.

Längre fram när paret hade etablerat sig, fått sitt första barn och flyttat till det eleganta Hasselbladska huset vid Lilla Bommen, blev de sociala plikterna allt fler. Maria Scholander-Hedlund redogör i sina minnesanteckningar inte bara för hur det gick till, utan också hur hon med kritiska ögon betraktade det:

”... och *fin*t skulle det vara på alla sätt, viner och flera rätter både till middag och kväll [...] Jag häpnar när jag tänker på hur galet det var ställt, när det faktiskt måste tas på skuld alltihop. – Det Hedlundska namnet förpliktade, vi måste ’representera’ – åh vad jag avskydde det spegelfäkeriet!”¹⁴⁷

Bland de olika umgängeskretsar som har funnits i staden, bör en av de mer intressanta ha varit den omkring S.A. Hedlund. Vi vet att Elfrida Andrée hade nära umgänge med honom och bland annat bodde hos Hedlund på sommarstället Bjurslätt på Hisingen. Enligt Andrées systerdotter Elsa Stenhammar umgicks också Elfrida Andrée i hemmen hos domprosten Peter Wieselgren, domkyrkokomministern Mårten Hallén, museiintendenten A.W. Malm samt hos landshövdingen greve Albert Ehrensvärd.¹⁴⁸ Framför allt kretsarna kring Hedlund och Wieselgren vittnar om starkt kulturella och intellektuella miljöer i skarp kontrast mot andra mer materialistiskt njutningsinriktade kretsar.

Andra som också har funnits i den Hedlundska kretsen var Joseph Czapek och Israel Sandström, det vet vi genom Elfrida Andrée.¹⁴⁹ Men Czapek har också umgått med de rikaste familjerna, och har varit något av en anpassningsbar kameleont som, delvis som ett resultat av sin profession – musikern, har kunnat glida mellan de olika miljöerna. För musiker som Czapek och Smetana har det varit naturligt att bli inbjudna till flera kretsar för att antingen musicera eller för att diskutera ett musikaliskt projekt som till exempel en välgörenhetskonsert. Det tycks som om Elfrida Andrée i jämförelse med dessa manliga kollegor inte har umgått inom det översta samhällsskiktet. Detta är dock endast ett antagande på grundval av ett begränsat materialstudium.¹⁵⁰

Kulturella inslag vid privata kalas

Man kan konstatera att Lambergs kalas var betydligt mindre påkostade än de som har beskrivits från de rikare familjerna. Men det fanns också vissa likheter mellan de båda gruppernas kalas, och vad som är särskilt påtagligt är det ofta rika inslaget

---

147. Maria Scholander-Hedlund, ”Minnesanteckningar” på KB, handskriftsavdelningen. Citerat efter Söderpalm 1984 s. 127.

148. Stenhammar, *Boken om Elfrida Andrée*, s. 19.

149. Brev från Elfrida Andrée till Ludvig Mathias Lindeman daterat Göteborg 15.10.1884, ASA, MAB

150. Se vidare Eva Öhrström, *Elfrida Andrée. En levnadsteckning om en pionjär*. Utkommer under 1996.

av kulturella begivenheter. Lamberg skriver att musik framfördes ”i mån av tillgång”, och naturligtvis har kvaliteten varit lika skiftande då som alltid. Det stora inslaget av sång i detta musicerande visste författaren Heinrich Heine att karakterisera som ”gesungenes Rattengift”,¹⁵¹ och utifrån det svenska perspektivet beskrev Erik af Edholm företeelsen på följande sätt:

”Man musicerar, dvs. fru Emma Benedicks sjunger operabitar på ett förskräckligt sätt, herr Fröst moraliska sånger och fru Due sitt vanliga kling-klang, hon har absolut förlorat sin röst. [...] musiksouper hos Bäckes med Berwalds, herr Löwegren, m:lle Westerstrand, som låter som en hund på drev, och Agnes Geijer som sjunger så underbart, som endast hon kan det.”¹⁵²

Dessa reflektioner var ifrån Stockholmssalonger, men skillnaden mellan njutbart och inte njutbart har varit lika stor annorstädes, det vill säga även i landsorten. Den vanliga nervositeten bland barn som skulle visas upp var ett annat – likaså tidlöst – inslag, och Peter Lamberg berättar om sin syster Gerda som var mycket musikalisk och därtill god pianist, men så blyg att hon inte kunde förmås att uppträda för husets gäster, – ”något som gjorde mina föräldrar ganska ledsna”.¹⁵³

De kulturella inslagen vid festerna kan grovt delas in i dels spontana framträdanden, dels planerade kulturella salonger såsom till exempel kvartettaftnar. Till de spontana inslagen, det vill säga att man framförde sådant som man hade för handen, kan också räknas den slags kulturella lekar som Lagerberg beskriver där de medverkande improviserade verser på alexandriner.¹⁵⁴ I de kretsar som fanns bland annat runt familjerna Hedlund och Warburg hade man litterära salonger där det ömsom hölls föredrag över lärda ämnen såsom grekernas och indiernas byggnadskonst, ömsom lästes litterära verk ur rollhäften. Sådana verk kunde vara *Romeo och Julia* eller Stagnelius *Martyrerna*. I sällskapet var det några som läste rollerna, medan andra njöt av att få höra. Detta berättar Ida Saloman som tyckte om det klassiska arvet. Men när det skulle läsas *Macbeth* stannade hon hemma, för den tyckte hon var för ryslig.¹⁵⁵

Det kunde också hända att man övade in ett litterärt verk som man uppförde såsom ett skådespel. Det kunde ofta vara en fars, ett folkklustspel eller något annat som var aktuellt på teatrar eller bland resande teatersällskap. Även detta beskriver Lagerberg. När det gäller repertoarval förefaller det ha varit en skillnad mellan de litterära kretsarna kring Hedlund och Warburg och dem hos grosshandlarfamiljerna.

---

151. Ballstaedt och Widmaier 1989 s. 34.

152. Edholm 1944 ss. 101 respektive 104.

153. Lamberg 1924 s. 10.

154. Lagerberg 1914:61f. Se också i Lagerberg 1913 och 1914 flerstädes.

155. Raphael 1965 ss. 84f.

Lördagen d. 12 April 1851 hos Grafen E. J. Heyman
i anledning af Brodern Grafen E. J. Heymans
Silverbröllop.

PROGRAM.

SMEKMÅNADEN.

Komedi i två Akter efter La Lune du Miel, af Scribe, Melesville
och Carmonche. Öfversättning.

Personerne:

Baronessan Ajatschef. *Demoiselle Betty Fjörstenberg*
Kulikof, Greflig Inspektör. *Herr Pontus Fjörstenberg*
Petrof, Träskomakare. *Edward Heyman*
Michaela, hans Dotter. *Demoiselle Eliva Heyman*
Alevis, hans Gesäll. *Herr Fritiof Lichtenberg*
Therèse von Forstheim. *Demoiselle Therese Vallentue*
Betjenter. *Herrar Rubensson & A. Lichtenberg*
Bönder. *Herrar Heimann m.fl.*
Händelsen förefaller i Ryska Polen.

Derefter gifves:

MUSIK-KÄNNARNE.

Farce i två Tabläer. Svenskt Original.

Personerne:

Herr Glückman. *Bokky Herr Jonas Philipsson*
Major Webner. *Herr Paulus Heyman*
Carl Webner. *Jacob Rubensson*
Fru Glückman. *Demoiselle Betty Fjörstenberg*
Emma, hennes Dotter. *Minna Fjörstenberg*
Fritz, Major Webners Betjent. *Herr Albert Lichtenberg*
Figge, Betjent hos Grefve de la Glace. *Herr Pontus Fjörstenberg*

Programbladet till den på nästa sida omtalade silverbröllopsfesten hos Edvard Jacob Heyman. Se det för hand tillskrivna längst upp på programbladet och namnen på de olika medverkande. (Källa: GUB)

Bland samlingarna på Göteborgs universitetsbibliotek finns programbladet bevarat från den fest som avhölls 12.4.1851 hos grosshandlaren E.J. Heyman med anledning av brodern grosshandlaren H.J. Heymans silverbröllop. På denna fest framfördes av gästerna komedin *Smekmånaden* i två akter av Scribe med flera samt farsen *Musikkännarne* i två tablåer, ett "Svenskt Original". På det bevarade programbladet med rollförteckningarna har en av gästerna kompletterat med vilka som spelade de olika rollerna såsom baronessan Ajatschef, greven Kulikof, träskomakaren Petrof med flera. Skådespelarna ifråga var "Demoiselle Betty Fürstenberg, Herr Pontus Fürstenberg, Herr Eduard Heyman, Demoiselle Hilda Heyman" med flera.¹⁵⁶

Att denna typ av instuderade framföranden inte var så ovanliga att de enbart inskränkte sig till silverbröllopfester, visar Smetanas dagboksanteckningar. Enligt Smetana var då också festerna mer stimulerande.

"Diesmal war die Soirée etwas lebhafter und unterhaltender, weil man theils musizierte, theils Deklamationen komischen und ernsten Inhalts vortrug. Ein Herr entwickelte Pfeifen mit dem Munde eine erstaunliche Virtuosität."¹⁵⁷

Vid ett annat tillfälle skrev Smetana:

"Große Gesellsch. bei Saloman. Ein kleines Lustspiel wurde gespielt, von Einigen. Silliese garab eilen Karmmesermäradchesen, reseillizesend. Ich spielte einige Stücke am Claviere. Zugegen."¹⁵⁸

I kapitel två kommer ytterligare exempel på kulturella salonger att ges, då med inriktning på musikframföranden.

---

156. Programblad för H.I. Heymans silverbröllop 12.4.1851 (sig. 11: "Div. dans-, konsert- och circusprogram", kuvert 2:2, Okatalogiserad affischsamling, GUB).

Pontus Fürstenberg (1827–1902) skall senare i livet göra sig uppmärksammad som mecenat och konstsamlare. Hilda Heyman (1836–72) gifte sig Hilda Lamm och var enligt Smetana en utmärkt altsångerska som bland annat sjöng soloparti vid framföranden av Mendelssohns *Elias*. (Smetanas dagbok 9.1. och 23.1.1860 med flera ställen.)

157. "Den här gången var soarén något livligare och mera underhållande, därför att man dels musicerade, dels deklamerade texter med komiskt och allvarligt innehåll. En herre visslade med en förvånansvärd virtuositet." (Smetanas dagbok 26.4.1857.)

158. "Stort sällskap hos Saloman. Några uppförde ett litet lustspel. Hon spelade en kammarflicka, bedårande. Jag spelade några stycken på pianot. Närvarande." (Smetanas dagbok 9.1.1859.)

Den mening som innehåller de understrukna orden samt det avslutande "Zugegen" = närvarande, syftar på Fröjda Benecke, född Gumpert, med vilken Smetana hade ett intimt förhållande. Ofta när Smetana skrev om Fröjda i dagboken krypterade han skriften genom att lägga in nonsensstavelser i orden. Krypteringen är dock inte svårare än att man ganska enkelt uttyder meningen: "Sie gab ein Kammermädchen, reizend." Understrykningarna är i original.

Donationsverksamhet

Donationsverksamheten är en företeelse som är kännetecknande för Göteborg i synnerhet under 1800-talet. Den hade sin grund i ett ekonomiskt välstånd hos givarna i kombination med en låg inkomstskatt. Den låga skattesatsen medförde att det kommunala ansvarstagandet av olika samhällsfunktioner var, med dagens mått mätt, lågt och att hjälpbehovet därmed var motsvarande högt. Men den låga skattesatsen var inte satt med beräkning att resterande medel skulle tillskjutas på frivillig väg. I stället var den en definition av vad det allmänna verkligen skulle ställa upp med såsom obligatorisk skolgång, viss sjukvård, viss fattigvård, vägar och avlopp med mera. Övriga behov var den enskildes ansvar att planera och sörja för. Detta har tidigare framkommit i Charles Dickens kritik av välgörenheten som moraliskt undergrävande.

Trots detta var donationsverksamheten mycket omfattande och betydelsefull, och utan de stora summor som gavs skulle den kända nöden i staden ha varit än mer utbredd. Frågan är då vad som styrde denna verksamhet.

Artur Attman, och andra med honom, har påtalat det sociala och religiösa patos som fanns hos flertalet av samhällsföreträdarna i staden. Detta patos är ett uttryck för att det fanns en privat moral som delades av flertalet och som var individens känsla för rätt och fel. Den privata moralen definierade därmed ett större hjälpbehov än vad som definierades av det diffust allmänna och kollektiva i form av lagar och förordningar.

Men den omfattande donationsverksamheten var också, paradoxalt formulerat, uttryck för samma måttlöshet som vi tidigare har kunnat iaktta i livsstil och umgängessätt. Hobsbawm formulerar det som ett sätt för en ny samhällsklass som tagit sig upp underifrån att demonstrera sin rikedom. För denna borgarklass hade ständigt mer gynnsamma tider och konjunkturen medfört helt nya förutsättningar:

”Bourgeoisien levde inte längre vare sig under knapphetens kalla stjärna eller fjärran från societetens frestelser och lockelser. Dess problem var snarare hur man skulle spendera sina pengar än hur man skulle få in dem. [...] Ordet *parvenu* – ’nyrik’ – blev automatiskt en synonym för en person som formligen strödde pengar omkring sig.”¹⁵⁹

Ett sådant exempel, och som Smetana berättade om, var den välgörenhetsauktion på Børsen där fru Eleonore Dickson gick omkring under två dagar och köpte till kraftigt förhöjda priser.¹⁶⁰ Det finns också andra exempel där Smetana blev indig-

---

159. Hobsbawm 1994 s. 321.

160. Brev från Bedřich Smetana till hustrun Bettina daterat Göteborg 11–19.4.1862 (sig. MBS, S 217/2054/39). Se också ovan Ida Salomans kommentar om det fåfänga i välgörenhetsarbetet.

nerad över hur pengar användes i förhållande till hur de i stället skulle kunna användas.¹⁶¹

Donationsverksamheten riktade sig till sociala, religiösa, kulturella och vetenskapliga ändamål, allt efter givarens egen privata moral, egna intressen och bidragstagarens eller bidragsförmedlarens möjlighet att övertala och påverka. Musiken var därvidlag inget vare sig stort eller prioriterat område. Detta berodde dels på att musiken fortfarande var en del av den privata sfären, dels på att hjälpbehoven inom sjukvård, utbildning, vetenskapliga expeditioner med mera var större och att dessa områden framstod som mer angelägna ur ett privat och moraliskt perspektiv.

Egentligen var det en paradox att ordna insamling för något så intimt och tillhörigt familje- och hemmiljön som musik. Borgerskapets utveckling, i Göteborg likaväl som i det övriga Europa, hade anknytning till äldre aristokratiska livsstilar där musiken odlades som en "offentlighet i det lilla". Det var emellertid i takt med konsertlivets utveckling som denna musikaliska arena blev för trång och en insikt om större investeringar i det offentliga musiklivet började gry hos de styrande och förmögna.¹⁶² Att denna process var trög, visar sig av det faktum att det tog cirka 50 år från de första planerna på en orkesterbildning i Göteborg till dess att den fasta orkestern, Göteborgs orkesterförening, bildades år 1905.

Innan vi mer konkret studerar donationsverksamheten inom musikområdet i Göteborg skall begreppet *donation* något ventileras och nyanseras. Begreppet och företeelsen var inte alldeles entydig, och det fanns en glidande övergång mellan begreppen *donation*, *bidrag*, *välgörenhet* och *till förmån för*. Ibland användes begreppen synonymt, men inte sällan fanns det en skillnad i betydelsen mellan begreppen. Låt oss studera några exempel på bidrag:

När "Lunkan" som student gick till de välbeställda familjerna och fick äta sig mätt, var det välgörenhet han utsattes för. När vaktmästarfrun Rosenberg gick omkring med teckningslistan för bildandet av en orkester i staden, var det som donatorer bidragsgivarna tecknade sina namn. När Göteborgs orkester arrangerade en konsert till förmån för de nödlidande efter branden i Majorna, var det välgörenhet. Men var det också välgörenhet som orkestern inbjöd till när den arrangerade en konsert till förmån för sig själv, det vill säga för att bygga upp sin

161. Till exempel den fest som Oskar Lamm arrangerade på Börsen: "Oskar Lamm, Buchhändler, gab zu Ehren seiner Cousine, Frau [Evelina] Abrahamson aus Stockholm, eine Schwester der Frau Benneke, ein grosses Bankett im Saale der Börse. Tafelmusik, Blumengruppen etc. etc. 150–180 Personen, oder noch mehr. 1.000 Rth. Banko Umkosten! – Was thut er dagegen für die Kunst? – Nichts. –" (Smetanas dagbok 3.2.1861)

Smetanas kostnadsuppgift om 1.000 rdr banko är förmodligen endast ett uttryck för att omåttligt mycket pengar spenderades på en fest. Myntsarten rdr banko användes normalt inte längre, men om uppgiften stämde skulle 1.000 rdr banko motsvara 1.500 rdr rmt = 1.500 kr.

162. "Analoges gilt für die musikalischen Salons, deren Bedeutung als 'Öffentlichkeit im Kleinen' mit der Ausweitung des Konzertbetriebes und dem Aufschwung des meinungsbildenden Musikfeuilletons schrumpfte." (Ballstaedt och Widmaier 1989 s. 312.)

egen ekonomi, eller var det inte snarare inbjudan till donation? Och när Joseph Czapek som en förmån fick låna orkestern och behålla intäkterna själv, blev det därmed en välgörenhetskonsert eller var det donation?¹⁶³

Hanns-Werner Heister menar att allt detta var välgörenhet och han skiljer inte på olika typer av denna bidragsform. Heister ser *alla inblandades aktioner* som en form av "Wohltätigkeit": musikerna som gav av sitt arbete och sin tid och åhörarna som betalade med sina pengar. Visserligen gäller detta för den borgerliga föreningen med "Liebhaberkonzert", men detta ligger samtidigt så nära både i tid och utveckling med orkesterbildningarna i Göteborg, att resonemanget kan överföras.¹⁶⁴ Centralt för situationen i Göteborg är att det inte fanns några diffusa kanaler för anslag, avlöning, hjälp och liknande så som det har utvecklats under modern tid. Om pengar behövdes för ett särskilt ändamål arrangerades en insamling direkt för detta. Penningflödet var därmed mer direkt och synligt.

Egentligen finns det inga kända tidiga exempel på donationer för uppbyggnaden av musiklivet i Göteborg före dem som behandlas i denna undersökning. Detta är naturligt och orsakerna har förklarats ovan.¹⁶⁵ Patrick Alströmers donation av sin notsamling till Kungl. Musikaliska akademien är inte relevant i detta sammanhang. Inte ens donationen till Hagakyrkans orgel kan betraktas som en donation för musiklivet, utan bör istället ses som en donation för religiösa ändamål. Kyrkan som invigdes år 1859 fick sin orgel byggd av Marcussen & Søn helt bekostad av grosshandlarbröderna Carl L. och Anders W. Levgren till minne av deras far Anders G. Levgren.¹⁶⁶

Inom donationsverksamheten fanns olika tillvägagångssätt. Hagakyrkans orgel är ett exempel på att en ensam person, eller i detta fall två bröder, själva bekostade ett helt projekt. Ett annat exempel på donation är när Sven Renström i sitt testamente donerade hela sin förmögenhet 1 ½ milj. kr till staden att användas enligt vissa riktlinjer. En tredje typ av donation, och måhända den vanligaste, var då insamlingen riktade sig öppet till samhället eller till en större grupp för att bekosta ett särskilt ändamål.

En person med stor erfarenhet inom denna verksamhet var Magnus Lagerberg. Han kom efter studier i Malmö till Göteborg år 1862, där han från samma år var verksam som intendent vid numismatiska och etnografiska avdelningarna vid Göteborgs museum. I sina böcker *Göteborgare* (1–2) beskriver han livfullt hur han gick till väga för att få ihop pengar till olika projekt, inköp av speciella sam-

---

163. Angående välgörenhetskonsert, se också Weber 1977 s. 163.

164. Heister 1983 s. 179.

165. Detta påtalades också av den Konserthuskommitté som tillsattes år 1900 i syfte att få ett konserthus uppfört i staden: "Vår stads med rätta så frejdade mäcenatskap har ock jemförelsevis i mindre mån tagit hand om tonkonsten än om andra konstgrenar." (*Förslag till Konserthus i Göteborg*. Göteborg 1902, s. 7)

166. Jansson 1990 ss. 9f.

lingar och så vidare. Något förnedrande tiggeri fanns inte i detta, tvärtom. Lagerberg beskriver vilket nöje det var för honom att få gå runt med listan.¹⁶⁷ Vissa regler för bidragstecknandet, en oskriven regelbok för donationsverksamheten, synes ha utvecklats, och Lagerberg lärde sig detta efter hand:

”Men det gick ej an att gå på huru som helst, utan så småningom lärde jag mig den rätta trallen, och sedan den var inlärd gick det som en dans att få ihop det belopp, som tarfvades. Då nu alla dessa musei gynnare äro gångna ur tiden, kan det ej längre vara ogrannlaga att blotta hemligheten. Om jag t.ex. behöfde 10.000 kr, hvilket ej sällan inträffade, började jag med en anhållan om 500 kr, hvilket utan prut betalades, men skulle alltid ordningen vara den följande, då det ej slog fel att propositionen möttes med frågan: hafva N.N. och N.N. skrivit på? Bejakades detta, vankades genast samma belopp. Ordningen var Oscar Dickson, James J:son Dickson, Robert Dickson, Hichens, James R:son Dickson, Wilson, Carnegie & C:o, Wijk & C:o och Röhss & C:o. [...] Sedan kommo ’Dii minores’ med 250 kr och slutligen kröpo beloppen ihop ända till 10 kr men slutsumman var uppnådd.”¹⁶⁸

I arkivmaterialet för orkesterbildningarna finns flera dokument av den art som Lagerberg beskriver. Bidragsteckningar gjordes inte bara för orkesterbildningarna i sig, utan också för vissa arrangemang som det följande citatet visar, nämligen anordnandet av en serie med abonnemangskonserter:

”Fru Rosenberg förevisar abonnementslistan å 10 konserter innan den framlägges till allmän teckning först och främst till:
herrar James J. Dickson, Eduard Magnus, grefve Ehrensvärd, Oscar Dickson, H. Westin, L.G. Bratt, A.L. Pineus, Jos. Czapek, P. Fürstenberg ...”¹⁶⁹

Turordningen skilde sig något från Lagerbergs, men det förklaras med att man delade upp intresseområdena mellan sig. James J. Dickson var den ekonomiskt drivande för orkesterbildningarna, och då var det också naturligt att han tillfrågades först. I övrigt var turordningen ett uttryck för makthierarkin i samhället, vilket också de enskilda bidragsgivarna manifesterade rent praktiskt när de tecknade sig för bidrag. Ett annat uttryck för den hierarkiska ordningen mellan bidragsgivarna, visar sig i några listor till Göteborgs orkesterkassas verksamhet. I dessa listor tecknade sig James J. Dickson som förste man, varefter han spärrade resten av sidan, så att ingen mer skulle kunna teckna sitt namn bredvid hans.¹⁷⁰

167. Lagerberg 1913 s. 30.

168. Lagerberg 1913 ss. 130f.

169. ”Div. handlingar u.å.”, sig. FII:1, GMF, GSA. Understrykningen i original. Att musikern Czapek prioriterades så högt berodde på att han ingick i orkesterns styrelse, se vidare kapitel 5.

170. Teckningslistor för ”Inbjudning till bidrag för konserter uppförande i härvarande Trädgårdsförening” daterade 15.4.1863 samt 4.4.1865 (sig. G V, GOK, GSA).

Med detta följer också att förste man på teckningslistan satte nivån för vad projektet var värt. För Magnus Lagerberg och andra som gick med listorna fanns det självklart mer pengar att hämta i början av en insamling än mot slutet. En dålig start kunde inte hjälpas upp genom att gå extra många vändor inom medelklassen. Detta visade sig också när överlevnaden för Göteborgs musikförening skulle sättas på prov inför en tredje insamlingsperiod. Bidragsteckningen för orkestern gjordes för treårsperioder så att bidragsgivarna förband sig att skänka ett och samma belopp tre år i rad. Inför perioden 1872/73–1874/75 tecknade sig James J. Dickson för 1.000 kr per säsong. Detsamma gjorde han när han inledde bidragsteckningen för perioden 1875/76–1877/78, men inför nästa bidragsteckning – som dessutom bara gjordes för en säsong 1878/79 – tecknade sig James J. Dickson endast för 500 kr. Denna signal var tydlig nog, och snart avslutades också bidragsteckningen och orkesterns saga var all.

Ett otänkbart regelbrott i denna ritual skulle vara om en person av lägre rang, det vill säga längre ner på listan, bjöd över de ovanstående och tecknade sig för ett högre belopp. En liknande händelse inträffade faktiskt när Nya teatern såldes på exekutiv auktion 1871, och en, enligt vissa åsikter, uppkomling ifrån Haga, kakelugnsmakaren August Ringnér, köpte teatern bokstavligt talat mitt framför näsan på stadens rikaste köpmän. Den skrällen ljud länge efteråt, se vidare kapitel 4.

Innan vi avslutar denna del om donationsverksamheten, låt oss studera en något annorlunda bild av hur det kunde gå till. Det är som tidigare Magnus Lagerberg som berättar om hur han gick runt. Den här gången var han mycket stolt över att han som ung intendent lyckades få bidrag av ”den för sin stora sparsamhet kände Sven Renström.”

”Vid 9-tiden en morgon infann jag mig och infördes af den gamle betjanten i matsalen, där midt på golfvet en stor rund, tämligen låg balja stod, vattenfylld. Jag satt en stund väntande, då dörren öppnades och gubben Renström inträdde, med respekt sägandes, spritt naken, klef upp i karet, där betjanten blaskade på honom med en stor svamp. Sedan han fått ett lakan om sig, sprang han fram och åter under det mitt ärende utvecklades. Gubben Renström var ingen skönhet, minst i den ogenerade skepnad hvori han då presenterade sig, men jag fick mina 300 kr och märkvärdigt nog flera summor längre fram.”¹⁷¹

Offentlighetsformer

I redogörelsen ovan har vi kommit i kontakt med olika miljöer och samhällsklasser, och vi har bland annat konstaterat att den svenska borgarklassen först etable-

---

171. Lagerberg 1913 s. 29.

rade sig i Göteborg i början av 1800-talet. Om vi istället för att betrakta *samhällsklasserna* betraktar *offentlighetsformerna* för dessa människor och miljöer går det att inordna många av dem i en salongsoffentlighet med umgänges- och uppträdandevanor som var privata till formen men som också inom sig bar på en viss offentlighet. Det är också tydligt att borgarklassen i dessa uppträdandeformer övertog en del aristokratiska stildrag, trots att stadens ledarskikt nästan var helt befriat ifrån adel. När till exempel festen på Börsen arrangerades, gjordes den lika överdådig och stelt regelstyrd med en flertimmarsmiddag som någonsin ett anrikt kungahus skulle kunna arrangera. Men i Göteborg var det den nyrika borgarklassen som stod för arrangemanget och därtill bjöd den hitresta kungen. Vi kan anta att det var just detta som var den verkliga utmaningen och provokationen för honom, som reste hem i ilska och svor över göteborgarna. Det var den nya samhällsklassen, uppkomlingar från Europas bakgårdar långt ifrån kungahuset, som nu överträffade konungen själv. Tydligare än så kunde inte kollisionen mellan det nya och gamla exponeras.

I nästa kapitel skall ännu mer av offentlighetsformerna presenteras i samband med olika musikaliska miljöer. Vad som har framgått i detta kapitel är att det framför allt fanns två världar i staden, en mycket rik och en mycket fattig. Göteborg var inte någon lärdomsstad eller på annat sätt säte för intellektuella, men trots det uppkom under olika perioder offentlighetsformer med förankring hos intellektuella som var i stark opposition mot vad de upplevde som pompöst, obildat och vulgärt. Några sådana offentlighetsformer var tidskriften *Skarpskytten* samt sällskapen *Vargklyftan* och *Det diskuterande sällskapet*. Men framför allt var det stadens ledande tidning, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning* grundad år 1832 och därmed nästan jämgammal med den anrika *Aftonbladet*, som var det främsta intellektuella språkröret och forum för offentlig kritisk debatt.¹⁷² Den kritiska debatten var så påträngande och irriterande för stora delar av borgarklassen att dessa människor etablerade sig i en annan offentlighetsform genom grundandet av *Göteborgs-Posten* år 1859.

En medelklass i Göteborg?

De två världar i Göteborg som har framträtt i redovisningen, en liten som var mycket rik och en stor som var mycket fattig, har beskrivits av flera olika forskare. Frågan är då om det inte fanns någon medelklass i staden. Jo naturligtvis fanns det en sådan, men mycket tyder på att den var mycket liten och trängdes undan,

172. Det hände också att Handelstidningen blev stämd och fälld för förtal. Se till exempel GHT 28.4.1862 med artikel om tryckfrihetsåtal där S.A. Hedlund blev dömd till böter och offentlig avbön. GHT hade skrivit en artikel om böteshungliga åklagare varvid en landsfiskal Hansson hade känt sig speciellt utpekad och stämt tidningen.

och att den istället skapade sig offentlighetsformer sådana som har beskrivits ovan som kan sägas ha varit i någon slags opposition mot det etablerade.

Några av de människor i denna studie som kan sägas ha tillhört medelklassen var de bättre avlönade musikerna Joseph Czapek och Israel Sandström. En annan var kyrkoherden Lamberg. En person som uttryckte sin mening om varför det inte fanns någon stor medelklass i Göteborg var ”gräddlingen” Beckman:

”Innevånarne voro då, som nu, till största delen äfventyrare och millionärer, arbetare eller fattige. De förstnämnde blefvo eller voro rike, de sednare hörde man aldrig talas om. *Ett välmående medelstånd fanns ej; de rike sörjde derför.*”¹⁷³

Ännu en omständighet som tyder på att det verkligen var två världar i Göteborg, och som också ger stöd för Beckmans påstående att de rika sörjde för att en välmående medelklass aldrig tilläts etablera sig, är vad som ovan redogjordes för angående stadens fattigjudar, att de inte tilläts registrera sig i Mosaiska församlingen eftersom de då kunde bli en belastning för de rikare släkterna.

Ytterligare undersökningar skulle behövas för att med större precision kunna särskilja de olika befolkningsskikten i Göteborg. Det här presenterade materialet tyder dock på att i Göteborg den mest renodlade laissez-faire-ideologi rådde, vilket ledde till ett starkt polariserat och i många avseenden grymt samhälle. Frånvaron av en stor och relativt välmående medelklass innebär för Göteborgs del, att det stora potentiella publikunderlag som normalt utgör en viktig del av det kulturbärande skiktet, saknades i staden. När vi i de kommande kapitlen mer fördjupar oss i musiklivet, kommer vi få svar på frågan hur stort publikunderlaget verkligen har varit och också närmare vilka samhällsgrupper som utgjorde publiken.

---

173. Beckman 1851 s. 10, kursiveringen gjord av mig. Med ”då, som nu” menar författaren början av 1800-talet respektive år 1851.